

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

2016-го виповнюється 150 років від народження видатного історика та громадсько-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934 рр.). «Український історичний журнал» традиційно багато уваги присвячує грушевськознавчим студіям. На шпальтах нашого видання відзначалися 130-річний і 140-річний ювілеї цього непересічного вченого. Із поточного числа редакція започатковує спеціальну підрубрику, в якій уміщуватимуться різноманітні дослідження та джерелознавчі матеріали, присвячені життю й діяльності М.С.Грушевського.

УДК 94 (091) «18/19»

В.В.ТЕЛЬВАК *

П'ЯТЬ ЮВІЛЕЇВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Реконструйовано ювілейну грушевськіану першої третини ХХ ст. З'ясовано, що сучасники видатного історика п'ятиразово вшановували його. Відтворено процес підготовки та перебіг ювілейних заходів. Виявлено ставлення до ювілеїв М.Грушевського з боку представників різноманітних ідейних і партійних середовищ. Узагальнено викликану ювілейними подіями історіографічну рецепцію.

Ключові слова: *Грушевський, ювілеї, ушанування, грушевськіана, рецепція.*

Ювілейні тексти в історії науки мають особливе значення, фокусуючи ставлення суспільства до свого видатного сучасника в певний, зазвичай піковий, момент його творчої біографії. Незважаючи на притаманну їм здебільшого глорифікаційну специфіку, вони спонукають до посиленої рефлексії не лише прихильників, але й опонентів ювіляра, котрі загалом висловлюють власне ставлення у приватний спосіб (епістолярій, щоденники, мемуари). Тож на відміну від занурених у тогочасні події діячів, сучасні дослідники отримують можливість реконструювати більш збалансований образ ювіляра в контексті його доби.

* Тельвак Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
E-mail: telvak1@yahoo.com

Важливими ювілейні дати були й у творчій долі Михайла Грушевського. Попри згадану традицію ювілейного славослів'я, саме викликана святковими заходами різнопланова література вперше фіксувала етапи його сходження на національний Олімп, але водночас виявляла міжособистісні та міжпартійні непорозуміння у середовищі української еліти, помітно нюансуючи публічні оцінки. Зазначимо, що вагомість ювілейної грушевськіани в осягненні феномену М.Грушевського як національного діяча була відзначена вже його сучасниками, котрі відгукнулися на шістдесятиліття вченого. Так, М.Кордуба твердив, що власне ювілейне святкування «кладе на наше громадянство обов'язок пригадатися над діяльністю сього небуденного діяча і вченого, здати собі бодай приблизно справу зі сього, чим став і є для нас Грушевський»¹.

Попри наведене спостереження, як і зрозумілу важливість для грушевськознавства різнопланових текстів, створених у річницю ювілейних святкувань, досі ця проблема залишається маловивченою, свідченням чого є надалі поширювані в літературі численні фактологічні й інтерпретаційні непорозуміння. Наприклад, ювілей 1906 р. найчастіше сприймається чомусь як відзначення десятиліття не приїзду М.Грушевського до Галичини, а як десятиліття його головування в НТШ², сорокаліття від дня народження (хоча святкові заходи відбулися в лютому!)³ або навіть двадцятиліття наукової праці (?)⁴. Малознані й обставини відзначення українською громадськістю півстолітнього ювілею вченого, котре припало на буремні роки Першої світової війни, коли він перебував на засланні. І навіть найбільш вивчене на сьогодні вшанування М.Грушевського з нагоди його шістдесятиліття сфокусоване винятково на київських подіях. Тож нижче спробуємо реконструювати як організацію та хід кожного з ювілеїв, так і відтворити викликану ними рецепцію в тогочасній літературі.

Десятиліття праці в Галичині (1904 р.)

Перша ювілейна дата, котрою українська громада вирішила вшанувати М.Грушевського, мала виразно регіональний, західноукраїнський, характер. Ідеться про відзначення десятиліття переїзду вченого до Галичини – події, що, за загальним переконанням сучасників, стала поворотним пунктом в історії краю. Генезу реалізації цього задуму ініціатори святкування змалювали в передмові до виданого на пошану вченого «Наукового збірника»:

«В 1904 р. зродилася між бувшими учениками професора Михайла Грушевського така думка, щоби прилюдно пошанувати того Учителя за його дотеперішню професорську й наукову діяль-

¹ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – Т.91. – Л., 1926. – С.346–347.

² Див., напр.: Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага М.С.Грушевському). – К., 2009. – С.60.

³ Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012. – С.49.

⁴ Заруба В.М. Грушевський і Д.Багалій // Його ж. Постаті. – Кн.2. – Дніпропетровськ, 1993. – С.66.

ність у Галичині. Саме в тім році минуло 10 літ, як в австрійську Україну прийшов він, майже не знаний тут молодий чоловік, щоби займати урядове становище професора всесвітньої історії з українською викладовою мовою на львівському університеті, й одночасно з тим розпочався тут, за його ініціативою, живий, не знаний доси в Галичині науковий рух. По порозумінню з ширшим гуртом його прихильників вибрано форму сієї почеси – видання збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д. Зложився комітет, що запросив до участі в виданню учеників Михайла Грушевського і прихильників його наукової та громадської діяльності. В результаті отся книжка»⁵.

Збір текстів і видання самої книги затяглося на понад рік. Упродовж цього часу представники складеного з п'яти осіб оргкомітету звернулися до багатьох приятелів та учнів М.Грушевського з пропозицією надати свої статті для запроектованого збірника. У виконаному друкарським способом запрошенні, зокрема, йшлося: «Бажаючи ушанувати десятилітє наукової і громадської праці М.Грушевського в Галичині, задумали ми видати в 1905 році науковий збірник, зложений з праць учеників і прихильників шан[овного] професора і маємо честь запросити отсим і Вас до участі в тім виданню»⁶. За задумом оргкомітету, збірка мала складатися з трьох частин: перша містила б публікації, що висвітлювали різнопланову діяльність самого ювіляра, характеризуючи «ту духову атмосферу, яку витворив довкола себе проф. Грушевський»⁷; друга призначалася для історичних праць; третя частина – для розвідок історико-літературного характеру.

Як свідчить розлоге листування секретаря оргкомітету В.Гнатюка, запрошені особи з великим ентузіазмом відгукнулися на заклик ушанувати львівського професора. Особливо гаряче згадану пропозицію сприйняли представники львівської історичної школи М.Грушевського, котрі були безпосередніми свідками різнопланової праці свого вчителя. Примітно, що в їхніх листах проглядає розуміння відповідальності за якість підготовлених текстів, адже йшлося про вшанування близької людини. Наприклад, відгукуючись на зроблену від імені оргкомітету пропозицію С.Томашівського, Д.Коренець відповів: «Признання з боку Вашого ще і тому тішить мене, що то розвідка присвячена нашомулюбому пану товаришу, залежало мені проте дуже на тім, щоби нею справді причинитись до його звеличання»⁸.

Деякі з учнів М.Грушевського, з огляду на визначену структуру збірки, запропонували редакції на вибір декілька можливих тем. Так, у відповідь на запрошення В.Гнатюка, О.Сушко відповів, що «до участі зголошуюсь як найохотнійше»⁹, і запропонував редакційному комітету на вибір два тексти: «Мої спомини про його (М.Грушевського – В.Т.) розмови, його вплив та

⁵ Передмова // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Л., 1906. – С. V.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 66.

⁷ Там само.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 368. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2 зв.

⁹ Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2282. – Арк. 90.

популярність не лише між своїми учениками, але й між нашою молодіжню взагалі» та «Смерть Дмитра Самозванця: Історичний нарис»¹⁰.

Утім, незважаючи на тривалий підготовчий період, не всі зголошені до участі у виданні автори встигли підготувати обіцяні статті. Наприклад, так і не надіслав жодної з розвідок згаданий О.Сушко. Очевидно, не один він виявив неорганізованість, адже самі ініціатори видання в передмові до нього мимохідь згадали «численних прихильників», що «задля злоби дня не могли докинути своєї частини»¹¹.

Унаслідок тривалої підготовки, «Науковий збірник» вийшов друком тільки на початку лютого 1906 р. А в неділю, 25 лютого, у львівському готелі Л.Штадмілера було влаштовано урочистий банкет («комерс») з ушанування М.Грушевського. У ньому, як зазначала газета «Діло», «взяло участь кілька-десять мужчин і пань зі Львова і з провінції»¹². За свідченням присутнього на святі члена оргкомітету В.Гнатюка, загалом зібралося близько 50 осіб, серед яких були й гості з Коломиї, Перемишля, Бережан та інших галицьких осередків.

Після врочистої вечері першим слово на святі взяв найстарший член оргкомітету І.Франко, котрий у своїй проникливій, за оцінками присутніх, промові змалював епохальність наукової праці українського професора для Галичини, згадавши також про численні перешкоди, котрі довелося у своїй діяльності долати М.Грушевському. Зазначимо, що про зміст виступу І.Франка ми на сьогодні знаємо лише зі слів В.Гнатюка, тож наведемо розлогу цитату:

«Він (М.Грушевський – *В.Т.*) став у нас не тільки репрезентантом української науки на університетській кафедрі, не тільки організатором наукової праці в семінарії та в секціях Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, не тільки центром оживленого наукового і літературного руху на нашій частині України. В ньому ми шануємо ще щось більше, бо чоловіка ясної, критичної думки та чистого і незломного характеру. Він із сього погляду став учителем нашого молодого покоління і замітним чинником у нашій громадській розвою. Він зумів злучити біля наукової праці людей різних таборів і напрямів; своїм критичним умом він сильно протиділав розвоєві славної галицької бляги (базікання, балаканина – *В.Т.*) та фразеології, а від його правого характеру відскакувало все дволичне, безпринципне та безхарактерне. От тим то поява і діяльність проф. Грушевського цінна і дорога нам подвійно, особливо як задаток кращого розвитку тих генерацій, що виростатимуть під його впливом»¹³.

Після закінчення свого виступу промовець передав М.Грушевському розкішно опрацьований примірник «Наукового збірника», бажаючи при цьому дочекатися наступного ювілею, коли весь український загал зможе віддати данину поваги

¹⁰ Там само. – Арк.91.

¹¹ Передмова. – С. V.

¹² В честь професора Мих. Грушевського // Діло (Львів). – 1906. – Ч.35. – С.3. Див. також передрук: Свято в честь проф. М.Грушевського // Громадська думка (Київ). – 1906. – №44. – С.3; Киевская старина. – 1906. – Т.ХСІІ. – С.30–31.

¹³ В. [Гнатюк В.]. Честь праці! // ЛНВ. – Т.33. – Л., 1906. – С.556.

його заслугам. За свідченнями кореспондента «Діла», Франкові слова справили сильне враження на учасників свята і навіть «зворушили ювілята до сліз»¹⁴.

Від імені університетських вихованців М.Грушевського слово взяв учитель української гімназії в Перемишлі та один із найстарших представників галицької історичної школи Д.Коренець. У своїй промові, опублікованій на сторінках львівського журналу «Учитель», він, як і попередній виступаючий, указав на масштабність розгорнутої професором у Галичині діяльності: «Яко учитель і друг молодіжи, провідник і організатор наукової роботи в Науковім товаристві ім. Шевченка, учений автор дуже численних праць наукових проф. Грушевський розвів таку діяльність широку і пребагату в наслідки, що прямо трудно й подумати, як на се стало сил одного чоловіка»¹⁵. Цікавою особливістю виступу Д.Коренця була згадка про наступний, очікуваний українською громадою, ювілей М.Грушевського. Указавши на численні труднощі, котрі спіткали вчителя в його роботі на галицькій землі, історик висловив оптимістичне передбачення: «Чей 25-літній ювілей високоповажаного нашого професора доведеться нам святкувати вже серед красших обставин!»¹⁶.

Після згаданих промов В.Гнатюк зачитав понад двадцять привітальних телеграм, надісланих із Києва, Перемишля, Станіслава, Бережан, Рогатина, Снятина, Кракова, Праги, Відня. Останнім слово на святі взяв сам його вивученець, котрий, як звітувала газета «Діло», «подякував в довшій промові, повній глибоких гадок, учасникам за честь, котру ему віддали, прирікаючи, що й на будуче, як дотепер, присвятить своїй улюбленій праці»¹⁷. У згаданому виступі М.Грушевський, зі слів В.Гнатюка, наголосив, що у влаштованому на його честь святі вбачає вшанування праці всього об'єднаного довкола нього кола співробітників,

«згрупованого на службі тій ідеї [...] – піднести українську народність понад рівень простої етнографічної відміни, якою була вона в очах багатьох, уважаючися лише прищипкою, провінціалізмом, засудженням на те, аби безвихідно тягтися в хвості чи то російської чи то польської культури, – навчити саму українську суспільність дивитися на себе як на націю й міряти свої потреби мірою сучасної культурної нації й ставити до себе самої таки вимоги»¹⁸.

Ювілей 1906 р. знайшов також деяке відбиття в епістолярії М.Грушевського. У багатьох листах його вітали найближчі колеги та учні, головним чином виправдовуючи власну відсутність на святі. Наприклад З.Кузеля писав: «Висилаючи сей перший лист по святкуванню ювілея Вашої десятилітньої діяльності, я ще раз прошу приймати від мене найщиріші бажання; мені дуже жалко, що мій стан здоров'я і моє заняття не дозволили мені особисто заявити

¹⁴ В честь професора Мих. Грушевського. – С.3.

¹⁵ Коренець Д. Ювілей науки // Учитель (Львів). – 1906. – Ч.2. – С.143.

¹⁶ Там само. – С.144.

¹⁷ В честь професора Мих. Грушевського. – С.3.

¹⁸ В. [Гнатюк В.]. Честь праці! – С.557.

Вам мою глибоку пошану для Вашої особи і Вашої научної діяльності»¹⁹. Деякі приятелі М.Грушевського, із запізненням вітаючи його з першою ювілейною датою, нарікали на київських українців, котрі не поінформували широку громадськість про львівський «комерс»²⁰. Саме святкування залишило у М.Грушевського до певної міри амбівалентні враження. Так, доволі скептичними виявилися безпосередні рефлексії ювіляра стосовно організації та перебігу заходу. У своєму щоденнику він занотував:

«О 6 [год.] були засід[ання] секції й археографічної комісії, потім пішли на комерс. Нічого собі, але промови не були роздані, і другого дня Джиджора поясняв, що слухачі, молодіж були недоволені з промови Корінця [...]. Гарною була промова Франка, телеграми з Києва – ліпше б їх не було. Взагалі я того комерсу не дуже мало надіявся, й мав по нім не дуже милий смак, особливо на перших порах. Треба б було зробити ще в тіснішій групі»²¹.

Натомість із дещо пізніших спогадів М.Грушевського дізнаємося, що він був приємно вражений такою увагою галицької громади до своєї особи. Особливо припав йому до душі розкішно виданий збірник праць. У написаній того ж 1906 р. з нагоди сорокаліття «Автобіографії», історик відзначив:

«Велика честь і утіха в тім часі стріла мене зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника; задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснішій групі учеників і товаришів був міні доручений»²².

За декілька днів після свята – 28 лютого 1906 р. – на засіданні президії («виділу») Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) М.Грушевського у вузькому колі привітали його колеги по інституції. За інформацією «Хроніки НТШ», «на внесенє д. В.Гнатюка постановив виділ причинитися від себе до пошановання праці голови проф. М.Грушевського в товаристві з нагоди святкування десятилітньої її річниці і покрити частину коштів видання “Наукового збірника”, виданого окремим комітетом»²³. Рукописний варіант протоколу засідання виділу деталізував інформацію часопису: ішлося про те, щоб «почислити друк “Наукового збірника”, виданого комітетом, по коштах продукції, а крім того покрити 33% коштів накладу»²⁴. Завершили своєрідне вшанування професора студенти, котрі 1 березня перед лекцією М.Грушевського влаштували йому овацію в університетській залі.

¹⁹ Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упор. В.Наулко, В.Старков. – Запоріжжя, 2005. – С.30.

²⁰ Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали... – С.40.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.105.

²² Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.213.

²³ Засідання виділу // Хроніка НТШ. – Ч.26. – Л., 1906. – С.2.

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2204. – Арк.75 зв.

Зазначимо, що якщо саме свято фактично не вийшло поза межі Східної Галичини, то значно більший резонанс отримав виданий «Науковий збірник», в якому взяли участь усі найпомітніші представники тогочасної української гуманістики, а серед них – майже половина університетських вихованців М.Грушевського. У передмові до книги, котру підписали В.Гнатюк, Д.Коренець, І.Кревецький, С.Томашівський та І.Франко, прозвучали перші узагальнені оцінки наукової праці М.Грушевського. Його приїзд до Галичини було названо «історично-важним фактом». Діяльність ювіляра автори передмови характеризували «головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили». Унаслідок їхньої солідарної праці «українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледви примітивно обробленим полем, як було доси». Не менш вагомим, твердили автори передмови, був вплив М.Грушевського на громадське життя: «Значінне його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, доси у нас дуже а дуже мало відомої, та удержування й оживлювання фізичних і моральних зв'язків між австрійською й російською Україною». Піднесли представники оргкомітету й національне значення «Історія України-Руси», що була названа «величавою основою української історичної науки і невичерпаним жерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освіти, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів»²⁵.

Попри молодість самого ювіляра (неповних сорок років!), було здійснено й спробу визначити його місце в українському пантеоні. Тут автори передмови вперше співвіднесли діяльність М.Грушевського із національною працею Т.Шевченка та М.Драгоманова. Зауважимо, що саме з їхньої легкої руки надалі – практично аж до поразки визвольних змагань – позиція М.Грушевського в національних «святцях» поряд із Т.Шевченком і М.Драгомановим лише зміцнювалася та ставала загально визнаною не тільки в патріотичних колах, але й у середовищі зацікавлених українським рухом представників інших народів.

Вихід «Наукового збірника», котрим, як у своєму огляді книги писав дописувач «Діла», «ушановано нашого героя праці»²⁶, було помічено далеко за межами Львова – у наддніпрянській, західноєвропейській і російській публіцистиці, що привернуло увагу до різнопланової діяльності М.Грушевського. На шпальтах української періодики, котра видавалася у межах Російської імперії, подібно, як це було й у Галичині, указувалося на непроминальність дослідницької та громадської праці львівського професора для поступу українства на рубежі століть. Так, підносячи всебічність національного служіння М.Грушевського, Д.Дорошенко в полтавському «Рідному краї» підкреслював:

«Пр[офесор] Грушевський – зовсім не сухий кабінетний вчений, що замикається в своїй науковій роботі; навпаки – він самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню сього

²⁵ Передмова. – С.VII.

²⁶ В.В. [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Діло. – 1906. – Ч.58. – С.1.

слова. Він бере живу участь в громадських справах, пильно стежить за всіма проявами життя на Україні й відгукується на них, завжди подаючи розумну думку та пораду. Його велике обзнайомлення з минулою долею нашого народу дозволяє йому мати самий широкий погляд на сучасні справи, погляд опертий на глибокому розумінню громадських потреб і відносин, без усякої партійности чи якої однобічності»²⁷.

Найбільшою аналітикою, на нашу думку, був позначений допис Б.Грінченка в київській «Новій громаді». На початку своєї статті він слушно зауважував, що вже сама незвичність відзначення десятиліття праці М.Грушевського (за словами автора, «неповні ювілейні літа») говорить про винятковість його впливу на тогочасне українство. Насамперед Б.Грінченко торкнувся національної значущості наукової праці ювіляра, виправдано фокусуючись на феноменальності «Історії України-Руси». Три прикмети, за його словами, роблять її визначним явищем українського інтелектуального життя на зламі століть: реконструкція нашого минулого «з самого його початку», розуміння української історії як буття нації та, зрештою, сама українська мова видання. Не оминув Б.Грінченко й вагомості науково-організаційної діяльності ювіляра, підкресливши, що за роки його керівництва, НТШ «виявило таку щиру, енергичну діяльність, на яку не завжди щастить і далеко багатчим на наукові сили й матеріальні засоби ученим інституціям»²⁸. Не менш вагомим наслідком науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові було названо виховання нової генерації істориків. Саме Б.Грінченко вперше серед українських оглядачів указав на появу нового феномену вітчизняної гуманітаристики: «Проф. Грушевський витворив круг себе цілу школу людей, що поважно працюють тепер коло історії і зв'язаних з нею наук». У підсумку, підкреслював автор допису, саме працею таких особистостей, як ювіляр, «держиться й процвітає життя нації»²⁹.

Відзначення першої ювілейної дати М.Грушевського відкрило для нас певні тертя між львівським професором та його наддніпрянськими колегами з українського табору. Так, не всі наддніпрянські видання погодилися поінформувати свого читача про вшанування М.Грушевського у Львові та появу виданого з цієї нагоди «Наукового збірника». Наприклад «Громадська думка» відкинула огляд ювілейної збірки авторства С.Томашівського, пославшись на малозрозумілий наддніпрянцям галицький правопис львівського історика. Крім того, у редакційній примітці йшлося: «До того ж селянинові зовсім не інтересний той довгий реєстр заголовків з великої наукової книги, який ви подаєте наприкінці статті»³⁰. Така позиція редакції, артикульована Б.Грінченком, викликала певне напруження у взаєминах між наддніпрянцями та галичанами³¹.

²⁷ Д. Д-ко [Дорошенко Д.] [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Рідний край (Полтава). – 1906. – Ч.16. – С.19. Див. також: Дорошенко Д. Наукове товариство імені Шевченка у Львові // Україна. – Т.І. – Кн.3. – Ч.2. – К., 1907. – С.167.

²⁸ П. В-й [Грінченко Б.] Свято у Львові // Нова громада (Київ). – 1906. – №2 (лютий). – С.118.

²⁹ Там само.

³⁰ Д-ві С.Томашівському / Відповіді редакції // Громадська думка (Київ). – 1906. – №55. – С.4.

³¹ Див. докл.: Листування Михайла Грушевського. – Т.5: Листування Михайла Грушевського

Останні сприйняли позицію «Громадської думки» як вияв шкідливого для національного єднання наддніпрянського партикуляризму та, як написав С.Томашівський до вчителя, небажання робити особу львівського професора у середовищі російських українців «популярнішою»³². Дещо пізніше німецькомовний переклад згаданого огляду «Наукового збірника» С.Томашівський опублікував на шпальтах «Ukrainishce Rundschau»³³.

Свято українського історика помітили й польські інтелектуали, котрі, попри наростаюче загострення міжнаціональних стосунків у Галичині та дедалі безкомпроміснішу критику суспільно-політичної практики М.Грушевського, спромоглися на загалом об'єктивну оцінку його заслуг перед українським суспільством. Краківський історик Т.Грабовський наголосив, що ювіляр своєю «бенедиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя³⁴. Звернувши увагу на домінування серед автури збірника університетських вихованців автора «Історії України-Руси», оглядач уперше в польській історіографії відзначив появу нового явища в українській гуманітаристиці, указавши, що «проф. Грушевський постає в оточенні цілої школи»³⁵.

Не менш піднесеними були й оцінки М.Грушевського російськими колегами. О.Яцимирський, наслідуючи логіку авторів передмови «Наукового збірника», в академічному друкованому органі співвідніс вагу внеску ювіляра до скарбниці української культури зі значенням спадщини його видатних попередників:

«Нам здається, немає надмірного перебільшення у порівнянні значення ювіляра для національно-культурного розвитку галицької України другої половини минулого століття зі значенням Шевченка та Драгоманова. Ці три імені поєднує моральний зв'язок: діяльність першого мала національно-літературний характер, другого – соціально-політичний, М.Грушевського – національно-культурний. Й дійсно, в останнє десятиліття гуманітарні праці українських учених – головним чином з історії, етнографії, етнології, критичної літератури та ін. – стали на серйозний та твердий ґрунт. Особливе значення має багатоматеріальна «Історія України-Руси» Грушевського, недавно допущена впрешті в Росію»³⁶.

та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук; ред. Л.Винар, І.Гирич, С.Панькова. – К.; Нью-Йорк, 2010. – С.178–180.

³² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.792. – Арк.214.

³³ К. [Рец.]. Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskyj won seinen Schülern und Freunden aus Anlass seiner zechnjährigen wissenschaftlichen Tätigkeit in Galizien, Lemberg, 1906 // Ukrainishce Rundschau. – 1906. – №4. – S.159–160.

³⁴ Див., напр.: *Tad. St. Gr. [Grabowski T.S.]* [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Świat Słowiański. – Roczniak II. – Czerwiec. – Kraków, 1906. – S.440–442.

³⁵ Ibid. – S.441.

³⁶ *Яцимирский А.И.* [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1906. – С.428.

Уже сама змістова насиченість збірника, за влучним спостереженням О.Яцимирського, стала промовистим свідченням тих значних зрушень в українській науці, що їх удалося домогтися ювіляру, адже «поява такої цінної та різнохарактерної книги близько десяти років тому була би рішуче немислимою»³⁷.

Відгукнулися вітальною адресою на ювілей М.Грушевського й представники білоруської інтелігенції, об'єднані в редакції газети «Наша нива». У надісланому українському діячеві листі, підписаному, серед інших, І. та А. Луцкевичами, а також І.Загурським, зокрема, ішлося:

«Високоповажний пане, в двадцять п'яту річницю Вашої тяжкої, але великої та славної праці для рідної Вам України, – праці над будовою української науки та над розвитком національної душі українського народу, для нас, білорусів, найбільш близького серед слов'янських племен, – редакція “Нашої ниви” щиро вітає Вас і бажає Вам сил та енергії славно вести надалі так корисну для Вашої Батьківщини працю»³⁸.

Відзначення ювілею М.Грушевського, щоправда, із деяким запізненням, привернуло увагу й чеських фахівців. У розлогій статті на шпальтах празького часопису «Slovanský Přehled», прикрашений портретом М.Грушевського, спробу узагальнити його різнобічну діяльність здійснив К.Кадлець³⁹. Пояснюючи читачеві мотиви свого звернення до постаті автора «Історії України-Руси», він наголосив: «Михайло Грушевський перший розвинув українське питання у цілому його обсязі, перший виступив із науковим обґрунтуванням устремлінь українського народу та почав організацію українського руху. Уже тільки цієї праці достатньою для того, щоб його ім'я стало безсмертним серед українського народу»⁴⁰. На переконання чеського автора, його український колега «належить до найплодовитіших і найґрунтовніших слов'янських дослідників», адже його організаційному хисту завдячує своїм швидким поступом львівське НТШ та київське Українське наукове товариство (УНТ); саме завдяки М.Грушевському українці нарешті отримали свою історичну метрику⁴¹. Окремо К.Кадлець зупинився на науково-організаційній діяльності ювіляра, наголосивши, що під його керівництвом постала перша в українській культурі наукова історична школа.

Поряд із такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К.Кадлеця привернула також громадсько-політична активність львівського професора, де він уже на практиці реалізував своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Захоплюючись ідеями суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси», чеський дослідник наголошував, що на її сторінках «не лише інформується читачів про стан українського питання, але багато місця відведено також проблемам його вирішення, при цьому наголошується, що єдине розв'язання українського питання і загалом національних проблем у Росії

³⁷ Там же. – С.439.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.23.

³⁹ Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – 1909. – №11. – S.163–167.

⁴⁰ Ibid. – S.163.

⁴¹ Ibid. – S.163–167.

можливе тільки на підставі національно-територіальної автономії і широкої децентралізації, проведеної в усіх областях Росії з огляду на всі її народи». У цілому поділяючи висловлені в передмові до «Наукового збірника» оцінки, К.Кадлець також відзначив співмірність внеску М.Грушевського в розбудову українського життя поряд із його великими попередниками – Т.Шевченком і М.Драгомановим.

Двадцятип'ятиліття літературно-наукової діяльності (1910 р.)

Як і передбачив у своєму дописі Д.Коренець, через чотири роки після львівського «комерсу», приятелі й колеги М.Грушевського відзначили двадцятип'ятиліття літературної творчості вченого, що припало на червень 1910 р. Цього разу вшанування львівського професора було помітно масштабнішим: якщо попереднє святкування 1906 р. мало локальний – і за характером відзначеної події, і за святковими заходами – характер, то цього разу воно набуло загальноукраїнського розмаху. Відмінність також полягала в тому, що оскільки сама подія припала на літо, то на ювілей 1910 р. спершу відгукнулися часописи. Події чвертьстолітньої давнини згадав і сам М.Грушевський, котрий занотував у щоденнику: «Був день 25 моєї першої повістки. Прийшло багато телеграм; перша – від Сінявського»⁴².

Цілком очікувано, першим на ювілей свого давнього автора відгукнулося «Діло». У рубриці «Новинки» галицькій громадськості нагадали: «Нині, зглядно вчора – залежно від того, чи числити по старому, чи по новому стилю – минуло 25 літ, як на шпальтах нашого дневника [...], в числі 66 з 15 ст. ст. (27 н. ст.) червня 1885 р. появилася друком перший твір проф. Михайла Грушевського»⁴³. Далі у замітці відзначалося, що поки українська громада вирішуватиме, в який саме спосіб ушанувати свого провідника, «Діло» познайомить читачів із найбільш яскравими сторінками його творчої біографії.

Обіцянку редакції дотримав М.Лозинський, котрий в ювілейній «силуетці», ідучи за автобіографією самого вченого, згадав ключові моменти багатого на події та звершення життєпису львівського професора, підкресливши складність узагальнення його творчої праці – «діяльності такої великої та многосторонньої, що хроніка її виповнила би книгу». Далі автор послідовно розкрив перед читачем здобутки ювіляра на полі організації української науки в Галичині та Наддніпрянщині, його педагогічну й освітянську діяльність, внесок у розбудову українського книговидавництва та журналістики. Поряд із вагомістю цих здобутків для поступу українства, М.Лозинський побачив у них не менш важливу соборницьку складову – постійне намагання М.Грушевського об'єднати поділене кордонами українство. Окремо автор зупинився на характеристиці Грушевського-політика, указавши на його принциповість, послідовність і

⁴² Грушевський М. Щоденник / Підг. до друку І.Гирич та О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.119.

⁴³ До 25-літнього ювілею літературної діяльності проф. Михайла Грушевського // Діло. – 1910. – Ч.141. – С.6.

самозреченість у відстоюванні національних інтересів, через що вчений часто мав особисті неприємності. Закликавши співвітчизників гідно вшанувати заслуги ювіляра, М.Лозинський підкреслював: «Отся многостороння діяльність Грушевського, представлена тут тільки в найзагальніших рисах і в найважливіших моментах, зробила його тим, чим він є тепер: найвизначнішим між сучасними українськими діячами по обох боках кордону»⁴⁴.

Буковинська Україна привітала М.Грушевського ювілейною заміткою М.Кордуби на шпальтах «Каменярів». У цій публікації зі знанням біографічних нюансів видатного вченого учень М.Грушевського ознайомив українську громаду краю з «огромом» його національної праці. М.Кордуба слушно відзначив, що «головним нервом» усієї діяльності ювіляра є наукова робота, результати якої вражають сміливістю історіографічного конструювання та різнобічністю опрацьованих тем. «І коли тепер історія українського народу перестала бути загуменком польської і велико-руської історіографії та стала окремою, самостійною цариною історичної науки, то в сім заслуга Грушевського і нікого іншого, лише Грушевського!», – емоційно наголошував М.Кордуба⁴⁵.

Поряд із науковою надзвичайно плідною виявилася й організаційна діяльність довголітнього голови НТШ щодо розбудови багатьох напрямів функціонування товариства. Третьою складовою діяльності вчителя М.Кордуба називав суспільно-політичну працю, що особливо важливі наслідки мала в аспекті ініціатив М.Грушевського з розвитку українського шкільництва – від його нижчої (народні школи) до найвищої (університет) ланки. Підсумовуючи огляд діяльності свого університетського наставника, М.Кордуба підкреслював: «Муравельна трудолюбивість, широке знане, правість характеру, безоглядність супротив “сильних мира сего” – отсе причини тої загальної популярности, яку з’єднав собі проф. Михайло Грушевский»⁴⁶.

У подібному тоні оперативно відгукнулася й наддніпрянська періодика. У день ювілею М.Грушевського на першій шпальті київської «Ради», прикрашеної портретом історика, редколегія видання зазначала: «На сумному фоні сучасного українського життя свято 25 літньої науково-літературної діяльності проф. М.С.Грушевського являється світлим і відрадним моментом»⁴⁷. Відзначивши колосальність національної праці ювіляра, її співмірність із драгоманівським служінням своєму народові, у редакційному дописі підкреслювалося: «Двадцять п’ять років діяльності Грушевського утворили справжню епоху в історії нашого руху, звязавши найміцнішим звязком живої активної культурної роботи обидві частини української землі, поклавши міцні підвалини цій роботі у Галичині і в нас на Україні»⁴⁸.

Огляд літературно-наукової діяльності ювіляра на шпальтах того ж числа «Ради» представив Д.Дорошенко. Подібно до М.Лозинського, він указав на

⁴⁴ Лозинський М. Михайло Грушевський (25-літе його літературної діяльності) // Там само. – С.2.

⁴⁵ Кордуба М. Михайло Грушевський (З нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) // Каменярі (Чернівці). – 1910. – Ч.13/14. – С.3.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ До ювілею проф. М.С.Грушевського // Рада (Київ). – 1910. – Ч.134. – С.1.

⁴⁸ Там само.

складність свого завдання: «Говорячи про 25-літній ювілей літературно-наукової діяльності М.С.Грушевського, мусимо насамперед зазначити, що обсяг цієї діяльності й її вага для українського суспільства такі значні, що [...] майже неможливо дати правдивий образ широкої, багатобачної і надзвичайно продуктивної праці великого історика, письменника і громадського діяча»⁴⁹. Тільки з певної часової перспективи, переконував автор, вдасться більш-менш адекватно оцінити заслуги львівського професора перед власним народом. Але їх співмірність із доробком Т.Шевченка та М.Драгоманова безсумнівні. Відтворюючи в руслі «Автобіографії» самого ювіляра головні події його життя, Д.Дорошенко серед особливо важливих здобутків діяльності М.Грушевського в Галичині виокремив стрімку академізацію НТШ і пов'язану з цим підготовку нового покоління українознавців. Також було згадано працю ювіляра над «Історією України-Руси», названу «справжнім монументом, який збудовав собі автор, і який являється солідною репрезентацією української науки перед ученим світом». Солідаризуючись із висловленими в редакційній статті оцінками, Д.Дорошенко назвав ювілей М.Грушевського «одним з світліших моментів сумної й сірої сучасності»⁵⁰.

За кілька днів на сторінках «Ради» від імені старогромадівців, котрі й виряджали молодого київського магістра до Галичини, М.Грушевського привітав К.Михальчук. Побажавши ювілярові дочекатися наслідків солідарної праці українських діячів ХІХ ст., він указав на генетичний зв'язок свого покоління та молодшої генерації, одним із лідерів яких і став М.Грушевський:

«Маємо деяке право й рацію вважати шановного М[ихайла] С[ергійовича] серед діячів новішої формації, майже безпосереднім і найбільш типичним і вірним спадкоємцем, представником і провідником в життя найдорожчих для нас традицій і принципів, і тим більше од щирої душі зичимо йому довго, спірно й чепко працювати ще для рідної справи на полі нашого громадського життя й культури»⁵¹.

Не меншими суперлативами на ювілей М.Грушевського відгукнулися й інші наддніпрянські видання, загалом наслідуючи риторику згаданих вище публікацій. Окреслюючи масштабність і різновекторність його діяльності, літературство у справах наукових і громадських, автори дописів наголошували, що «немає питання якого-б він не торкався в своїх численних працях; немає інституції в життю якої-б він не приймав участі то як творець, то як ближчий співробітник; можна сказати, що й немає діла, до якого-б він не приклав своєї працюючої руки [...]. І то тут і там, і в нас і на Україні закордонній»⁵².

Рефреном ювілейних матеріалів став особливий наголос українських оглядачів на соборницькій домінанті культурної та суспільно-політичної

⁴⁹ М. Ж-ко [Дорошенко Д.]. Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М.С.Грушевського // Там само. – С.2.

⁵⁰ Там само. – С.3.

⁵¹ Михальчук К. Привіт проф. М.С.Грушевському // Там само. – Ч.138. – С.2.

⁵² Проф. Михайло Сергійович Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. – Кн. VI. – К., 1910. – С.361–362.

діяльності винуватця врочистостей⁵³. Таке активне життя вченого, його самозреченість задля українства, яке постійно акцентувалося у численних привітаннях, забезпечили йому почесне місце в національному пантеоні поряд із Т.Шевченком і М.Драгомановим.

Російська періодика відгукнулася на ювілей М.Грушевського невеликою згадкою на шпальтах петербурзької «Речи», з якою активно співпрацювали члени української громади столиці Росії. Так, у червневому числі видання було вміщено стислу біографію ювіляра, прикрашену його графічним портретом⁵⁴. Твердячи, що «професор Грушевський має величезну популярність», автор ювілейного допису коротко поінформував російського читача про головні здобутки українського колеги як історика, організатора науки та громадського діяча. Цю замітку згодом передрукував «Исторический вестник»⁵⁵.

Подібно до того, як це було у випадку відзначення попередньої дати, найбільш активні співробітники НТШ, котрі входили до складу його керівних органів, вирішили вшанувати М.Грушевського публічними врочистостями та перед літніми вакаціями обрали спеціальний комітет, якому доручалося здійснити необхідні приготування. Утім на заваді цим планам стали події 1 липня 1910 р., коли внаслідок чергового протистояння польської та української молоді у стінах Львівського університету загинув А.Коцко. Ця подія буквально сколихнула українське суспільство по обидва боки Збруча, нікого не залишивши байдужим.

Сам М.Грушевський надзвичайно болісно сприйняв трагічну смерть одного зі своїх вихованців. У низці публіцистичних виступів він звинуватив польських господарів краю в демонстративному ігноруванні природних прав української молоді на рідномовну вищу школу, що й призвело до радикалізації протистояння польських та українських студентів у стінах Львівського університету. М.Грушевський також виступив із палкою промовою на похороні А.Коцка. Прощальне слово вченого над могилою одного з лідерів українського студентського руху лягло в основу його статті «Над свіжою могилою». У ній, закликаючи українських політичних лідерів рішуче виступити із засудженням кровопролиття в університетських стінах і запобігти таким крайнощам надалі, історик писав: «Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів енергійними заходами здобути їй “рідну школу” і вивести з сих старих, зловісних мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв»⁵⁶. Тож природно, що в такій ситуації громадського неспокою вчений вирішив відмовитися від будь-якого відзначення свого ювілею.

Попри виразне бажання самого М.Грушевського, на адресу українських видань у Києві та Львові впродовж другої половини 1910 р. безперервно

⁵³ Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (З нагоди 25-літнього ювілею М.Грушевського) // Світло. – Кн.4. – К., 1910. – С.33–39; Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Киев. – 1910. – №21. – С.2–3; Михайло Грушевський (З приводу 25-ліття його письменської, наукової і громадської діяльності) // Село (Київ). – 1910. – №24. – С.2–3.

⁵⁴ Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Речь (Санкт-Петербург). – 1910. – №172 (1410). – С.3.

⁵⁵ Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Исторический вестник (Санкт-Петербург). – 1910. – №8. – С.707–708.

⁵⁶ Грушевський М. Над свіжою могилою // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – Л., 2005. – С.413.

надходили численні вітальні адреси як від поодиноких українських і зарубіжних діячів, так і від численних організацій, установ, територіальних громад. Про зміст цих привітань своїх читачів оперативно інформували українські видання⁵⁷. Кількість надісланих адрес виявилася настільки значною, що сам М.Грушевський звернувся з подякою до симпатиків на шпальтах української періодики: «Всім, хто пошанував мене своїм привітом в двадцятип'ятиліття моєї першої друкованої праці – товариствам, редакціям і поодиноким землякам пересилаю отцим мою щирю подяку. В тяжкі часи, які переживаємо, почуття нашої солідарности дає неложну втіху і міцну запоруку кращих днів»⁵⁸.

Восени того ж 1910 р., коли гострота липневої трагедії дещо притупилася, ушанування ювілейної дати М.Грушевського, попри його власне небажання, усе ж відбулося силами деяких місцевих українських громад як у Галичині, так і в Наддніпрянщині. Наприклад українці Перемишля 19 грудня зібралися у стінах місцевої української гімназії з ініціативи професора О.Целевича – представника старшої гілки львівської історичної школи. У спеціально декорованій гімназійній залі, прикрашеній портретом ювіляра, учителі та учні виголосили доповіді, в яких зверталися до осмислення різних сторін діяльного життя львівського професора. Свято завершилося виконанням національного гімну та надісланням ювілярові вітальної адреси⁵⁹.

У діяльний спосіб на свято М.Грушевського відгукнулися також українці Харкова. Ініціатором цієї справи виступили викладачі та студенти місцевого університету. Зокрема давній приятель ювіляра М.Сумцов, котрий був очільником Історико-філологічного товариства при університеті, звернув увагу академічної громадськості, що з огляду на надання львівському професорові в 1906 р. ступеня доктора *honoris causa*, доречним було б ушанувати і його ювілейну дату⁶⁰. Ця думка знайшла схвалення у студентському середовищі, тож 23 листопада у стінах університету відбулися врочисті збори Студентської української громади, присвячені двадцятип'ятиліттю літературно-наукової діяльності М.Грушевського. У заповненій залі, прикрашеній портретом ювіляра, спочатку було зачитано привітання від ініціатора заходу – М.Сумцова, котрий «через незалежні обставини» не зміг прибути на свято⁶¹. Згодом В.Чепелянський та Згоральський виголосили доповіді, присвячені провідним напрямам діяльності М.Грушевського, наголосивши у своїх виступах на соборницькій домінанті національного служіння визначного вченого. На завершення свята М.Грушевського було обрано почесним членом Студентської української громади й вислано вітальну адресу ювілярові⁶², в якій, зокрема, йшлося: «На загальних зборах української студентської громади у Харкові, що

⁵⁷ Привітання проф. М.Грушевському // Рада. – 1910. – №134. – С.2; 25-літній ювілей проф. М.С.Грушевського // Там само. – №268. – С.2; 25-літній ювілей проф. М.С.Грушевського // Там само. – №269. – С.3; №287. – С.2; Привітання проф. М.С.Грушевському // Там само. – №296. – С.2.

⁵⁸ Листи до редакції // Там само. – №159. – С.4.

⁵⁹ Ювілей проф. Грушевського в перемиській гімназії // Там само. – №285. – С.2.

⁶⁰ Харківське українське життя // Там само. – №262. – С.3.

⁶¹ З українського життя в Росії // Діло. – 1910. – №278. – С.6.

⁶² Харківське українське життя: Збори, присвячені М.Грушевському // Рада. – 1910. – №270. – С.3.

відбулися 23 листопада 1910 р. і були присвячені вшануванню Вашої 25-літньої діяльності на користь українського народу, усі члени нашої громади одностайно постановили вибрати Вас, високоповажаний професоре, своїм почесним членом»⁶³. Скорочений варіант виступу В.Чепелянського згодом буде опубліковано на шпальтах київського «Світла»⁶⁴. Зазначимо, що вшанування М.Грушевського принесло популярність українській студентській громаді у Харкові та спричинилося до зростання її чисельності⁶⁵.

Ювілейну дату свого постійного порадики відзначили й українці Петербурга. Цій події було присвячено спеціальне зібрання української «Громади», яке відбулося 4 грудня 1910 р. На ньому були присутні як представники старшого покоління, так і численна молодь, котра студіювала в російській столиці⁶⁶. По відкритті засідання П.Стебницьким доповіді про наукову, публіцистичну та громадську діяльність ювіляра виголосили М.Славинський, М.Стасюк, С.Петлюра, Ф.Слюсаренко⁶⁷. Розлогий реферат останнього на своїх шпальтах вмістила «Рада»⁶⁸. Простежуючи певну наступність в інтелектуальній історії України, автор зазначав, що через п'ять років після смерті Т.Шевченка народився М.Грушевський, котрий продовжив його національну працю – «сотворив науку нашу і цим самим дав нашому народові те чи інше місце серед західноєвропейських культурних народів»⁶⁹. Переповівши, услід за автобіографією М.Грушевського, головні події його життя й творчості, Ф.Слюсаренко докладніше зупинився на висвітленні наукових ідей ювіляра, викладених в «Історії України-Руси». Поряд із загальною характеристикою всієї праці, він зосередився на її концептуальних засадах, послідовно виявляючи, у чому запропонована українським ученим модель розходиться зі «звичайною» схемою східнослов'янської історії. Поділяючи теоретичні аргументи М.Грушевського, референт доволі докладно відтворив суть його полеміки з російськими колегами довкола проблеми початків українського та російського народів. Чи не вперше в історіографії Ф.Слюсаренко влучно схопив особливість сприйняття російськими дослідниками наукового доробку львівського професора, зауважуючи, що вони визнають «велику наукову вартість твору Грушевського», «ґрунтовність посилок», натомість із кінцевим висновком «ніяк не можуть згодитись»⁷⁰.

Окремо автор зупинився на національній значущості наукової й організаційної діяльності ювіляра, наголосивши, що значною мірою завдяки його зусиллям україністика утвердилася як самостійна галузь європейської гуманітаристики. Підсумовуючи доробок М.Грушевського на тлі поступу тогочасного вітчизняного культурного життя, Ф.Слюсаренко наголошував:

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.38.

⁶⁴ Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (3 нагоди 25-літнього ювілею М.Грушевського). – С.33–39.

⁶⁵ Чепелянський В. З академічного життя у Харкові // Рада. – 1910. – №279. – С.3.

⁶⁶ Садовський В. Українство в Петербурзі // Там само. – №277. – С.2.

⁶⁷ Українська «Громада» в Петербурзі // Там само. – №275. – С.3.

⁶⁸ Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.]. Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність // Там само. – №285. – С.2–3; №286. – С.2–3; №287. – С.2–3.

⁶⁹ Там само. – №285. – С.2.

⁷⁰ Там само. – №286. – С.2.

«Трое імен об'єднують і концентрують рух український в другій половині XIX віку: Шевченко, Драгоманов, Грушевський. Т.Шевченко словом своїм паленим розбудив, відновив і дав сили духові нашого народу; вигнанець політичний з Росії могутнє закликав пробуджене громадянство між люде – до світла західноєвропейської культурної думки; Михайло Грушевський своєю "Історією" ввів нас в сем'ю європейських народів»⁷¹.

Незважаючи на небажання М.Грушевського, вирішили відзначити його ювілей і члени Київського українського клубу, звернувшись до українських установ із пропозицією взяти участь у цьому святі. «Програма святкування, – ішлося в листі, – має скластися з викладів про наукову і громадську діяльність М.С.Грушевського, з читання адрес і привітів ювіляту, надісланих і привезених депутатами на цей день до Українського клубу і з витання шановного ювілята під час товариської вечері, яка відбудеться після літературного засідання»⁷². Культурні інституції оперативно відгукнулися на цей заклик. Так, у вересневому протоколі засідання ради УНТ ішлося: «З огляду на лаштування укр[аїнського] громадянства до ювілею М.С.Грушевського, постановлено прийняти участь в святкуванні ювілею, піднести адресу т[овари]ства, сказати промову, доручену О.І.Левицькому»⁷³. Не стояв осторонь і виділ НТШ, надіславши на руки наддніпрянських українців вітальну адресу⁷⁴.

Свято було заплановане на 21 листопада 1910 р. і стало очікуваною подією у житті київських українців. Так, Ю.Тищенко в листі до М.Грушевського повідомляв: «Мене питають багато людей, коли Ви прибудете до Києва. Тут мають святкувати Ваш ювілей, і бажано було б знати, на коли його призначить»⁷⁵. Утім М.Грушевський укотре відмовився від публічного відзначення двадцятип'ятиліття своєї творчої праці, про що було оголошено на шпальтах київської «Ради»⁷⁶.

Попри неодноразово оприлюднені самим М.Грушевським причини небажання відзначати свій ювілей у Києві (пов'язані з трагічними наслідками польсько-українського протистояння у Львівському університеті), укажемо також на наявність певних прихованих від непосвяченого ока непорозумінь між ним і київськими українцями, котрі також стали на заваді проведенню врочистостей у форматі, запланованому наддніпрянцями. Згадані тертя, що їх, як і в попередньому випадку, виявили саме ювілейні приготування, також полягали в конкуренційному ставленні частини київських українських діячів до видавничих проєктів М.Грушевського. За свідченням Є.Чикаленка, котрий разом із Л.Жебуньовим ходили вітати ювіляра від імені з'їзду Товариства українських поступовців,

⁷¹ Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.]. Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність. – №287. – С.3.

⁷² Участь Товариства в ювілею проф. М.Грушевського // Хроніка НТШ. – Ч.44. – Л., 1910. – С.16.

⁷³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.Вернадського). – Ф.Х. – №32919. – Арк.24 зв.

⁷⁴ Участь Товариства в ювілею проф. М.Грушевського. – С.17.

⁷⁵ Листування Михайла Грушевського. – Т.6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник; ред. Л.Винар, І.Гирич. – К.; Нью-Йорк, 2012. – С.225.

⁷⁶ В справі святкування ювілею проф. М.Грушевського // Рада. – 1910. – №222. – С.2.

«він (М.Грушевський – *В.Т.*) дякував за честь, але досить холодно, і нарешті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання – “ЛНВісник” та “Село” – за галицькі і протиставляють свої – тобто “Раду” і “Світло”. Ми завіряли його, що громадянство однодушно цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданнями та нашими нема. Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть ворожнечу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличання справжніх українців»⁷⁷.

Про те, що М.Грушевський мав рацію у своєму баченні проблем у взаєминах між ним і російськими українцями, свідчить також тогочасний епістолярій. Так, П.Стебницький патетично та з певним дотепом запитував Є.Чикаленка: «Як воно несподівано вискочив ювілей Грушевського? І з якої причини? Адже ще недавно, кілька літ тому, теж святкували чи не 25 літ, ще в Галичині, і збірник склали на пошану? Ну та нічого, “да буде ему тріумф” – він того вартий»⁷⁸.

Кількаразові відмови М.Грушевського від пропозицій київських українців відзначити двадцятип'ятиліття його діяльності вочевидь стали причиною небажаних для самих лідерів російського українства погослосок, проявивши особистісний конфлікт в їхньому середовищі. На це в листі до чоловіка звернула увагу Марія Сильвестрівна Грушевська (підкреслення її – *В.Т.*):

«Нині знов прийшло повідомлення до П[авла] Ф[илиповича] від Укр[аїнського] клубу, що 16 с. м., себто в четвер клуб в тіснім кружку буде святкувати твій ювілей. Я думаю, що не випадає і від сього випрошуватись і добре було б тобі вже на той вечір на 16 бути в клубі – але коли Ти приїдиш? Хиба на другу середу – четвер 15–16? Людмила Мих[айлівна] дуже жалкує, що той “великий” ювілей не прийшов до skutku, бо дуже гарно заповідався і дуже багато прийшло привітів. Але я тебе не намовляю до нічого – як хочеш»⁷⁹.

Урешті, незважаючи на згадані непорозуміння й позицію самого М.Грушевського, відзначення його ювілею в Києві все ж відбулося, щоправда дещо пізніше за запланований листопадовий термін, а також у значно скромнішому, аніж передбачалося, форматі. На святкуванні 16 грудня 1910 р., котре відбулося о 21-й год. в будівлі Українського клубу на вул. Велико-Володимирській, 42, був присутній і сам ювіляр. Програму свята було окреслено вже в надісланих від імені керівництва організації іменних запрошеннях: «Старшина клубу збирається шанувати в тіснішому гурті спільною вечерею високошановного професора Михайла Грушевського з приводу 25 літнього

⁷⁷ Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – Т.1. – К., 2004. – С.133.

⁷⁸ Є.Чикаленко і П.Стебницький: Листування: 1901–1922 рр. / Упор. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. – К., 2008. – С.207.

⁷⁹ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.110–110 зв.

ювілею його славної наукової діяльності і цим запрошує Вас взяти уділ в тому шануванні. Вечера відбудеться по підписці з платою по 2 карб од персоні»⁸⁰. Вечера супроводжувалася виголошенням промов і зачитуванням надісланих численних вітальних адрес⁸¹.

Зазначимо, що не всі запрошені гості прибули на врочистості до Українського клубу. Наприклад із листа Є.Чикаленка дізнаємося, що він не зміг особисто вшанувати на той час близького колегу: «Хвороба, яка не відпускає мене з дому вже коло двох тижнів, не дала мені змоги бути вчора на спільнім вітанні Вас з Вашим святом, але серцем і душею я був з тими, що висловлювали Вам свої найкращі почуття і повагу до Вас, і страшенно жалкував, що мені не довелося висловити їх Вам особисто»⁸².

Згадаємо також, що ювілей 1910 р. виявився найбільш помітно присутнім у листуванні М.Грушевського, що пояснюється радше кращим збереженням епістолярію за довоєнні роки. До нашого часу дійшло доволі багато привітань львівського професора з чвертьстоліттям літературно-наукової діяльності, надісланих головню його наддніпрянськими приятелями. Сповнені щирих привітань листи М.Біляшівського⁸³, В.Доманицького⁸⁴, Ю.Тищенка⁸⁵, Ю.Сіцінського⁸⁶ та багатьох інших адресатів містили бажання М.Грушевському дочекатися плодів його праці на благо рідної землі та наступну ювілейну дату відзначати вже в незалежній Україні.

М.Грушевський, вочевидь, був вражений масштабністю уваги з боку громадськості до своєї ювілейної дати. Своєрідною подякою вченого співвітчизникам стало видання ним популярної «Ілюстрованої історії України». У передмові до книги автор писав: «Минулого року, бажаючи подякувати українському громадянству, що привитало мене з двадцяти-п'ятілітем моєї письменської діяльності, вернувся я до отсього діла і випускаю тепер отсю книгу»⁸⁷.

Примітно, що більшість авторів, котрі відгукнулися на ювілей 1910 р., зичачи його винуватцеві довгих років життя та плідної праці, бажали йому також, як про це вперше прозвучало на шпальтах «Діла», «діждати 50 літнього ювілею своєї праці для добра українського народу»⁸⁸.

Піввіковий ювілей життєвого шляху (1916 р.)

Попри згадане вище побажання, М.Грушевському взагалі не судилося відсвяткувати свій півстолітній ювілей, адже вибух Першої світової війни «подарував» ученому арешт і заслання до російської глибинки, де він не мав можливості повноцінно займатися улюбленою справою. Малознаним є факт, що

⁸⁰ Див., напр.: ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.225. – Од.зб.352. – Арк.1.

⁸¹ Ювілей професора Грушевського // Діло. – 1910. – №264. – С.6.

⁸² Листування Михайла Грушевського. – Т.5. – С.119.

⁸³ Там само. – Т.2 / Упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. Л.Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – С.86.

⁸⁴ Там само. – Т.3 / Ред. Л.Винар; упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С.392.

⁸⁵ Там само. – Т.6. – С.211.

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.746. – Арк.146.

⁸⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.3.

⁸⁸ До 25-літнього ювілею літературної діяльності проф. Михайла Грушевського. – С.6.

п'ятдесятилітньому ювілею вченого передували дві дати, котрі попри воєнні негаразди було пригадано його сучасниками. Обидві вони припали на 1915 р. Першою стало двадцятип'ятиліття з дня виходу прем'єрної наукової розвідки М.Грушевського про південноруські господарські замки. Попри війну й арешт самого вченого, на березневому засіданні ради УНТ було вирішено відзначити цю подію: «З приводу 25-ліття з початку наукової роботи М.С.Грушевського збори постановили сей факт одзначити виданням збірника на честь його. Докладне обміркування доручити раді»⁸⁹. Утім далі ідеї ця справа так і не по-сунулася – нам не вдалося віднайти про неї жодних згадок у подальших протоколах УНТ. Чверть століття наукової праці М.Грушевського було пригадано й на шпальтах московського видання київського УНТ – «Українського наукового збірника»: «В лютому сього року минуло 25 років наукової діяльності проф. Михайла Сергієвича Грушевського, рахуючи з часу появи в №2-му київських “Университетских известий” його першої наукової праці “Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк”»⁹⁰. Зазначимо, що, окрім наведеної інформації, жодне інше видання не згадало цієї події у житті історика.

Сам М.Грушевський, попри життєві негаразди, також пригадав, що на лютий 1915 р. припадає двадцятип'ятиліття його наукової діяльності. Про це свідчить лист ученого до російського колеги – О.Лаппа-Данилевського. Вітаючи давнього приятеля з двадцятип'ятиліттям наукової праці на той час симбірський бранець писав: «Виявляється, ми з Вами ровесники в науці – в цьому році закінчилося двадцять п'ять років і моєї наукової діяльності – тільки мені, що називається, боком виліз цей ювілейний рік!»⁹¹. До речі, саме в лютому 1915 р. М.Грушевського етапували до першого місця його заслання – Симбірська. Це додало песимізму до тогочасного й без того тривожного настрою вченого. У листі до О.Шахматова він писав: «Так увінчалася моя наукова діяльність, якої двадцятип'ятиліття виповнюється тепер. Можу сказати, що моя діяльність була оцінена не по заслугах високо!»⁹².

Надзвичайно скромною була увага сучасників і до тридцятиліття літературно-наукової діяльності М.Грушевського, котре припадало на червень 1915 р. Через воєнне лихоліття, як і відсутність самого ювіляра на Батьківщині, ця подія фактично пройшла повз увагу оглядачів. Єдиною статтею на шпальтах харківської газети «Утро» на свято тогочасного лідера українців відгукнувся лише колишній співробітник ювіляра по київській редакції «Літературно-наукового вістника» Ю.Тищенко (Сірий). У матеріалі під промовистою назвою «Невідсвяткований ювілей» він звернув увагу читачів на несправедливість замовчування тридцятиліття громадського служіння М.Грушевського. Водночас Ю.Тищенко вказав на об'єктивну сторону такої ситуації – повний розгром українських інституцій і видань у Наддніпрянщині, що призвело до

⁸⁹ ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – №32919. – Арк.76 зв.

⁹⁰ Ювілей проф. М.С.Грушевського // Український науковий збірник: Видання Українського наукового товариства у Києві. – Москва, 1915. – С.126.

⁹¹ Ссылка М.С.Грушевского / Подгот. П.Елецкий // Минувшее: Исторический альманах: 23. – Санкт-Петербург, 1998. – С.247.

⁹² Там же. – С.228.

завмирання національного життя. Та й про долю самого ювіляра автор написав доволі відверто: «Де, нарешті, той, хто протягом тридцяти років беззавітно віддавав себе своїй батьківщині, хто вів боротьбу за відродження багатомільйонного народу?.. Не за своєю волею у цей важкий час залишив він свою батьківщину»⁹³. Утім згадані негаразди, переконував Ю.Тищенко, не повинні призвести до забуття імені лідера українців попри його фізичну відсутність у рідному краї: «Не віддасть від українського народу проф. М.С.Грушевського й мовчання в рік його ювілею. Є нитки сполучні, над котрими всі попередження та винищення є безсильними. І цими нитками сполучними є та колосальна праця, котру протягом тридцяти років ніс М.С.Грушевський»⁹⁴. Далі автор нарис у стисло познайомив читачів із провідними напрямками наукової, культурно-просвітньої та громадської діяльності М.Грушевського, акцентувавши на її соборницькій домінанті.

Значно гучнішим видалося відзначення національною інтелігенцією і в Галичині, і в Наддніпрянщині п'ятдесятиліття М.Грушевського. Сам ювіляр у цей час перебував уже в Москві, куди йому дозволили переїхати у серпні 1916 р. Утім статус політичного піднаглядного, як і зосередженість на численних національних проектах у другій російській столиці, унеможливили та вочевидь і знеохотили самого ювіляра до відзначення півстолітньої дати. Так, у «Споминах», де надзвичайно докладно фіксувалися тогочасні події, М.Грушевський згадав про своє п'ятдесятиліття лише один раз – у контексті ширення по Москві чуток, «що мобілізувати будуть навіть 50-літніх», у зв'язку з чим учений радився з колегами, «яке б таке заняття пошукати мені на всякий випадок»⁹⁵.

Петербурзькі колеги М.Грушевського у своєрідний спосіб нагадали про нього на шпальтах газети «Речь» у день його півстолітнього ювілею. У коротенькому, інформаційного характеру, дописі від 30 вересня 1916 р. повідомлялося, що українському вченому нарешті дозволили переїхати з Казані до Москви⁹⁶. Понад місячне запізнення такої інформації виглядало доволі дивно у щоденній газеті.

В Австро-Угорщині з нагоди ювілею М.Грушевського вийшло спеціальне число «Вісника СВУ», повністю присвячене особі ювіляра⁹⁷. Статті цього випуску цікаві передусім з огляду на формування образу М.Грушевського як «батька нації». Так, у редакційному матеріалі визначного історика було названо «великим учителем нації», а також «духовним провідником та ідеологом визволення України», продовжувачем національної справи кирило-мефодіївців та М.Драгоманова. Винятково в піднесеному тоні змальовувалася громадська, наукова, організаційна та педагогічна діяльність ученого,

⁹³ Ю. Т-ко [Тищенко Ю.]. Неотпразднованный юбилей (К 30-летию литературно-научной и общественной деятельности проф. М.С.Грушевского) // Утро (Харьков). – 1915. – 17 ноября (№2848). – С.2.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Грушевський М. Спомини / Публ. С.Білокопя // Київ. – 1989. – №8. – С.121.

⁹⁶ Разрешение проф. Грушевскому проживать в Москве // Речь. – 1916. – №270. – С.3.

⁹⁷ Див.: Українські часописи про ювілей проф. М.Грушевського // Вісник СВУ. – Ч.127. – Відень, 1916. – С.788–789.

особливо акцентувалося на національній вазі його історіографічної праці. Стверджувалося, що М.Грушевський «вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних слов'ян, науково уґрунтовану історію України як історично-національної одиниці»⁹⁸. Незважаючи на розділеність українців лінією фронту та політичними орієнтаціями, автори від імені всього народу висловлювали ювілярові слова вдячності за жертвовну працю.

Решта публікацій випуску послідовно розкривали ключові моменти життєвого шляху, суспільно-політичної, видавничої, педагогічної та науково-організаційної діяльності М.Грушевського; окремо наголошувалося на його ролі в розбудові НТШ та УНТ⁹⁹. З огляду на роз'єднаність українських земель і протистояння українців у складі ворогуючих армій, редакція часопису вмістила український переклад статті М.Грушевського «Український П'ємонт». Серед матеріалів випуску були також мемуарні матеріали, зокрема спогади М.Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення львівської історичної школи¹⁰⁰.

Розлогу статтю про історичні погляди ювіляра написав В.Дорошенко. Він, насамперед, акцентував на важливості відповідних знань для зміцнення народної самосвідомості та перетворення етнографічної маси на повноцінну національну спільноту. Крізь цю призму автор охарактеризував основні етапи становлення української історіографії, наголосив, що саме М.Грушевський у низці своїх праць, найбільше в «Історії України-Руси», дав «рідному народови правдиву, повну й докладну та систематичну його історію»¹⁰¹. Підкресливши фундаментальність історичної синтези львівського професора, її епохальність як для розвитку науки, так і формування свідомості народу, В.Дорошенко високо підніс суспільне значення цієї багатотомної праці. Ілюструючи її загальне позитивне сприйняття в європейському та українському науковому світах, автор наводив відомі схвальні оцінки А.Брікнера й С.Томашівського. Окремо В.Дорошенко наголосив на важливості науково-популярних студій ювіляра, які своєю доступністю та гарячим патріотизмом знайшли відгук у серці чи не кожного українця:

«Сими працями довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, – дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любов'ю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашій розвитку, могутню підйому для нашого національного поступу»¹⁰².

⁹⁸ Редакційна стаття // Там само. – С.777–778.

⁹⁹ Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин) // Там само. – С.778–781; В.Д. [Дорошенко В.]. Наукове товариство імені Шевченка у Львові // Там само. – С.783–785; Його ж. Українське наукове товариство в Києві // Там само. – С.785–786; Кордуба М. Грушевський про «нашу політику» // Там само. – С.786–787.

¹⁰⁰ Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) // Там само. – С.795–796.

¹⁰¹ Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського // Там само. – С.782.

¹⁰² Там само. – С.783.

В аналогічному оцінному річизці характеризував В.Дорошенко багатогранну діяльність М.Грушевського і в інших виданнях Союзу визволення України¹⁰³. Зауважимо, що присвячений ювілейній даті визначного вченого окремий випуск «Вісника СВУ» схвально сприйняла українська громадськість Галичини¹⁰⁴.

Ювілей московського засланця відзначили також й інші українські часописи Австро-Угорщини, підкреслюючи у своїх матеріалах національну вагомість історіографічної, науково-організаційної та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського. Так, львівське «Діло», коротко окресливши становлення вченого як історика та громадського діяча, докладно зупинилося на національному значенні багатогранної діяльності ювіляра, чия подвижницька праця вирішальним чином спричинилася до пробудження національної енергії українського народу¹⁰⁵. Незважаючи на складні обставини життя політичного висланця, указувалося в газеті, М.Грушевський надалі веде активну діяльність, «працюючи науково і заходячись у публіцистичній області переводити в жите свої національно політичні ідеї»¹⁰⁶.

У такому ж тоні про різнобічну роботу ювіляра для української нації писала інша львівська газета – «Українське слово». У редакційній статті згадувалися ті сумні обставини, в яких відомий учений зустрів свій ювілей, – на засланні, далеко від сплюндрованих війною українських земель. Та глибокі знання законів історії, підкреслювалося в ювілейному нарисі, повинні переконати в невідворотності процесу відродження України, для якого всі свої сили й таланти поклав цей багатолітній провідник нації. «Михайло Грушевський, – читаємо у статті, – дуже причасний до сього діла воскресеня, відродженя та визволу України. Причасний як учитель нації, як один з її огненних стовпів в її блуканнях до обіцяної землі, як один з її духових провідників і ідеологів її визволення»¹⁰⁷. Далі йшла стисла характеристика основних напрямів національної праці ювіляра – науково-організаційного, ідейно-політичного, громадського, а також відзначалося:

«За те все, що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иншому від нього політичному таборі. Все що ясне, світле, благородне й чесно думаюче на Вкраїні шанує, почитає та витає сьогодні великого вчителя – Михайла Грушевського»¹⁰⁸.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського і таборова преса¹⁰⁹. Жовтневий номер «Розваги» відкривався розлогою вступною статтею «Професор Михайло

¹⁰³ Дорошенко В. Українство в Росії. (Новійші часи) // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень, 1917. – С.272–273.

¹⁰⁴ Див., напр.: ЦДІАЛ України. – Ф.364. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.9.

¹⁰⁵ Ювілей історика України: З нагоди 50-літя уродин проф. Михайла Грушевського // Діло. – 1916. – №298. – С.1–2.

¹⁰⁶ Там само. – С.2.

¹⁰⁷ Ювілей Михайла Грушевського // Українське слово (Львів). – 1916. – Ч.299. – С.2.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Див. докл.: Сімович В. Таборіві видання під час війни // Книголюб (Прага). – 1927. – Кн.І. – С.43–50.

Грушевський». Автор допису Д.Гаркуша у загальних рисах змалював основні віхи життєвого, творчого шляху М.Грушевського, підкреслив масштабність здійснюваної ним національної справи, наголосивши на її важливості для об'єднання розділених кордонами українських земель: «В його особі російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіша ідея М.Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами»¹¹⁰. Говорячи про наукові праці вченого, автор підніс їх вагу як своєрідної історичної метрики народу, як документальну підставу для його боротьби за національне визволення. «Всі його історичні твори, в які він уложив велику силу своєї наукової здібности, – підкреслював Д.Гаркуша, – становлять якби цілий історичний факультет для українського громадянства. [...] Він своєю працею й енергією довів до того, що українська наука при кожній нагоді може задовольнити український нарід»¹¹¹. Розповівши про важку долю ювіляра у часи війни, автор матеріалу зауважував, що

«не зважаючи на прикре становище заслання, М.Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за змагання до вільного й самостійного життя українського народу»¹¹².

Зальцведельське «Вільне слово» також вийшло з передовицею, присвяченою ювілеєві М.Грушевського. Схарактеризувавши роль наукової спадщини вченого для самоусвідомлення українського народу, редакція наголошувала, що українське життя початку ХХ ст. настільки ж нерозривно пов'язане з ім'ям М.Грушевського, як 1880-ті рр. – з ім'ям М.Драгоманова, або 1840-ві рр. – з діями Кирило-Мефодіївського братства. Як і всі інші оглядачі творчого доробку та громадської діяльності ювіляра, дописувач «Вільного слова» також підніс соборницький нерв його активного життя, прагнення до культурної єдності українців, розділених кордонами¹¹³.

«Великим оборонцем України» назвали М.Грушевського в редакційній статті «Просвітнього листка», що видавався полоненими українцями у Вецлярі. Відзначивши нерозривність наукової та громадської діяльності ювіляра, автор нариса підносив виняткове становище М.Грушевського в тогочасному національному таборі передусім як послідовного борця за ідею соборної України¹¹⁴.

Упадає у вічі, що як ювілеї 1915 р., так і півстоліття М.Грушевського цілковито обійшло мовчанкою Наукове товариство імені Шевченка. У протоколах того часу ім'я недавнього голови згадується лише в контексті

¹¹⁰ Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський // Розвага (Фрайштадт). – 1916. – Ч.12 (44). – С.2.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – С.3.

¹¹³ Професор Михайло Грушевський // Вільне слово (Зальцведель). – 1916. – Ч.44. – С.1–2.

¹¹⁴ В.Г. Професор Михайло Грушевський // Просвітній листок (Вецляр). – 1916. – №34. – С.1–2.

продажу видавничих прав на німецькомовний переклад «Очерка истории украинского народа» СВУ¹¹⁵. Натомість очільники НТШ знайшли можливість і час спеціально зібратися для обговорення змісту телеграми, в якій висловлювалося співчуття у зв'язку зі смертю цісаря¹¹⁶. Вочевидь, мав рацію сам М.Грушевський, котрий на початку 1920-х рр. із гіркотою писав про цей період в історії товариства, коли «Томашівські, Гнатюки, Щурати і Кривецькі старалися потім можливо споганити або замовчати, вишкортувати пам'ять сеї моєї праці»¹¹⁷.

Ювілей М.Грушевського не пройшов повз увагу української громадськості в Російській імперії. Співробітники московської редакції «Украинской жизни», з якою по приїзду до другої російської столиці вчений нав'язав тісні контакти, присвятили ювілярові грудневий випуск часопису, згодом опублікувавши його матеріали окремою брошурою. У передмові до неї зазначалося, що це «скромна данина тому, чие життя, повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи». Акцентуючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М.Грушевського, представники редакції підкреслили вплив ученого на розвій усіх напрямів українського життя початку ХХ ст.: «В особі М[ихайла] С[ергійовича] ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М.С.Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги»¹¹⁸. Збірка містила статті трьох авторів, які розкривали провідні напрями діяльності ювіляра: С.Єфремова («На сторожі національної гідності»), О.Лотоцького (під псевдонімом «О.Белоусенка»; «На громадському посту») та М.Василенка («М.С.Грушевський як історик»). Так, перший у своєму розлогіму дописі спробував узагальнити різнопланову публіцистику М.Грушевського. Назвавши ювіляра «центральною постаттю сучасного українства», широко цитуючи його знакові тексти оглядач переконливо показав вагомість для національної боротьби початку ХХ ст. виступів ученого на шпальтах громадсько-політичних видань по обидва боки Збруча. Унікальність Грушевського-публіциста, на думку С.Єфремова, полягала у здатності побачити витоки сьогоденних проблем українства в минулому та запропонувати їх вирішення з урахуванням широкої перспективи поступу молоді нації. Звісно, слушно зауважував автор, потреба відгукуватися на поточні події змушує М.Грушевського дещо сповільнити наукову діяльність, утім, стверджував він, «бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її»¹¹⁹.

Образ М.Грушевського як громадського діяча представив його давній приятель ще з університетських часів О.Лотоцький. У річищі автобіографії

¹¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.67 зв., 68 зв.

¹¹⁶ Там само. – Арк.85.

¹¹⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор., арх. редм. Г.Сварник; вступ. ст. Я.Дашкевич. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.144.

¹¹⁸ Саликовский А. Пять лет // Украинская жизнь (Москва). – 1916. – №12. – С.15.

¹¹⁹ Ефремов С.А. На страже национального достоинства: К характеристике публицистической деятельности проф. М.С.Грушевского // Там же. – С.4.

самого ювіляра він відтворив багатогранність громадського служіння старшого колеги: боротьбу за українську школу різних рівнів, науково-популяризаторську працю, організацію видавничої справи тощо. У підсумку автор влучно підмітив: «М.С.Грушевський – переважно вчений; але сильний темперамент громадського діяча не тільки надавав самій його науковій праці особливого життєвого інтересу, але й втягував його на більш широкий шлях суспільної діяльності»¹²⁰.

Етапною для розуміння феномену Грушевського-науковця виявилася стаття М.Василенка¹²¹. Тривалий час тримаючи в полі зору наукову працю ювіляра, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні твори, популяризуючи ідеї львівського професора у середовищі наддніпрянської інтелігенції, М.Василенко висвітлив віхи його життєвого шляху, доводячи, що зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошуку історика М.Василенко назвав «обережність в узагальненнях», об'єктивність, критичність у ставленні до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Він також писав, що, на відміну від своїх попередників, М.Грушевський особливу увагу звертав на соціальну та культурну минувшину народу, а це дозволяло йому вести мову про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до нового часу.

Окремо дослідник зосередився на аналізі історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робило роль М.Грушевського в українській науці «подібною до Соловйова в історіографії російській». Однак, на відміну від російського класика, праці українського вченого стали значним кроком уперед передусім у плані високої культури організації наукового апарату його великої «Історії». М.Василенко особливо підкреслив ідейний зв'язок історичних і суспільно-політичних студій фахівця, наголошуючи, що останні своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу.

«В особі проф. Грушевського, – зазначав він, – ми маємо видатного вченого історика, – видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду»¹²².

¹²⁰ Белоусенко А. [Лотоцький О.]. На общественном посту: М.С.Грушевский как общественный деятель // Там же. – С.23.

¹²¹ Василенко Н.П. Проф. М.С.Грушевский как историк // М.С.Грушевский (1866–1916). Издание «Украинской жизни». – Москва, 1917. – С.18–34.

¹²² Там же. – С.32.

Поява московської збірки не пройшла повз увагу української громадськості далеко за межами Росії. Галицькі українці схвально оцінили зміст грудневого числа «Украинской жизни», присвяченого М.Грушевському. Оглядач львівських «Шляхів», що став свідком стрімкого політичного злету вченого в березні 1917 р., відзначав: «Брошура написана цікаво й овіяна теплом щирості й вдячної пошани. [...] Брошура заслуговує, щоб її перекласти на українську мову й дати народній масі в руки. Се-ж настав новий період у життю ювілята. [...] Великі народні маси пробудились і ставлять будівлю нового життя. А серед них батько Грушевський, авторитетний, признаний вожд народного руху, його ідеолог і центральна особа сучасного українства»¹²³.

Попри воєнний час та відмову самого ювіляра від будь-яких урочистостей, представники українського студентства приїхали до другої російської столиці, щоби привітати свого довголітнього опікуна й радника. «Украинская жизнь» із цього приводу інформувала: «До Москви 11 грудня прибула депутація київського українського студентства до професора М.С.Грушевського та піднесла йому вітальну адресу з нагоди 50-ліття його життя, такого діяльного і плідного для української справи»¹²⁴.

Через півроку після п'ятдесятиліття доля М.Грушевського вкотре різко змінилася, давши йому впродовж короткого часу відчутти насолоду народження української держави та гіркоту її втрати. Повоєнні ювілеї неодмінно враховували цей політичний досвід ученого, уносячи нові барви до ювілейної грушевськіани.

Двадцятип'ятиліття приїзду до Галичини (1919 р.)

Четвертий із черги ювілей М.Грушевського, подібно до першого, мав виразно регіональний, західноукраїнський, характер і також апелював до факту переїзду визначного вченого до Галичини в 1894 р. У 1919 р. у середовищі галицьких українців виникла ідея відзначити двадцятип'ятиліття цієї події виданням присвяченого ювілярові тому «Записок НТШ». Утім унаслідок повоєнних фінансових негараздів публікація з'явилася з кількарічним запізненням. У протоколах засідань секцій НТШ початку 1920-х рр. час від часу згадувалася необхідність прискорити друк присвяченого М.Грушевському тому¹²⁵. На березневому засіданні об'єднаних секцій НТШ у 1922 р., реагуючи на кількарічну затримку, І.Свенціцький навіть емоційно вигукнув: «Се аномалія!»¹²⁶.

Утім поряд із технічними труднощами слід також згадати про те, що в перші повоєнні роки щирих прихильників ювіляра у середовищі західноукраїнської інтелігенції виявилось незрівнянно менше. Раптове полівіння М.Грушевського та поразка політики Центральної Ради були болісно сприйняті українцями по інший бік Збруча. Це підважило пануючу перед тим

¹²³ Карашкевич О. [Рец.]. М.С.Грушевский (1866–1916). Издание «Украинской жизни». Москва, 1917 // Шляхи (Львів). – 1917. – Річник IV. – С.599.

¹²⁴ Чествование проф. М.С.Грушевского // Украинская жизнь. – 1916. – №12. – С.88.

¹²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.25 зв.

¹²⁶ Там само. – Спр.38. – Арк.4–4 зв.

переконаність в універсальності генію її голови й навіть захитало науковий авторитет автора «Історії України-Руси». Більше того – відверті скептики з'явилися також у середовищі колись його близьких львівських учнів.

Зауважений вище скепсис до особи М.Грушевського простежується й у справі видання 133-го тому «Записок НТШ». Як свідчить тогочасний епістолярій, у багатьох виконавців загаданого проекту, утім і серед учнів М.Грушевського, відчутно роздратування як ідеєю публікації, так і особою ювіляра. Промовистими тут можна назвати слова тогочасного редактора «Записок» І.Крип'якевича в листі до С.Томашівського: «До таких гріхів, які треба покутувати, належить, між іншим, том “в честь” М.Грушевського, ухвалений виділом ще 1919 р. (як не помиляюся), що загатив дальші томи. Це вже минувшина, спадщина попереднього часу»¹²⁷. За півроку І.Крип'якевич знову повернувся до згаданої теми в листі до того ж кореспондента: «*Записки*, присвяч[ені] Грушевському, остаточно вже надруковані – ставимо хрест на цій милій справі»¹²⁸.

Вочевидь з огляду на змальовані настрої в ювілейному томі бачимо лише статті дев'яти галицьких гуманітаріїв (І.Брик, В.Охримович, М.Мочульський, М.Возняк, В.Гнатюк, І.Крип'якевич, М.Кордуба, І.Шпитковський, В.Гарасимчук). Натомість, нагадаємо, що на десятилітній ювілей своїми статтями відгукнулося 24 автора.

Етапною для розуміння наукового феномену М.Грушевського стала стаття В.Гарасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України», котра висвітлювала внесок вченого в українську історіографію. Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, В.Гарасимчук поставив за завдання аналіз «інтенсивної і багатой в результати наукової і культурної, та в часті і політичної діяльності професора Михайла Грушевського» на галицькому ґрунті¹²⁹. Особливо помітно, наголосив В.Гарасимчук, вплив ювіляра проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкта пристрасі поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали дедалі більшу кількість національної інтелігенції. Ґрунтовні ж історичні студії М.Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію кращих представників молодшої нації на вирішення актуальних проблем її буття. «Головною і незатертою часом заслугою його (М.Грушевського – *В.Т.*) є се, – підкреслював В.Гарасимчук, – що він видвигнув на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народного ества через піднесення наукою національної свідомості і національної культури»¹³⁰.

¹²⁷ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.). – Л., 2015. – С.42–23.

¹²⁸ Там само. – С.53.

¹²⁹ *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // *Записки НТШ.* – Т.СXXXIII. – Л., 1922. – С.1.

¹³⁰ Там само. – С.2.

Далі дослідник зосередився на всебічному аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М.Грушевського в кількох напрямках: організації наукової лабораторії, збагачення тематичного спектра історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення в попередній літературі, присвяченій авторові «Історії України-Руси», то увага В.Гарасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була абсолютно новою за широтою поставленої проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М.Грушевського, автор охарактеризував її як «генетично-емпіричну». Вихідними пунктами історіографічних побудов М.Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. «Остання і найбільша мета його (М.Грушевського – В.Т.), – писав він, – се відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»¹³¹. Чільне місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В.Гарасимчука, посідали здобутки соціологічних наук, уміле застосування яких робило з нього історика-філософа.

Відповідаючи критикам М.Грушевського на їхні закиди щодо домінування в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В.Гарасимчук слушно наголошував на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення: «Думаю, що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданне у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. [...] Ще довго аналіза мусить бути як не основною – то великою чесною всякого історика»¹³². Зауважимо, що характеристика В.Гарасимчуком методологічних поглядів його учителя справила вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямі¹³³.

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В.Гарасимчук відвів характеристиці головної праці М.Грушевського, назвавши її «найсильнішою зброєю», яку інтелектуал може дати своєму народові. Майстерно й докладно, із залученням промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в «Історії України-Руси», акцентував їх новаторський характер, відстежив впливи панівних на початку ХХ ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В.Гарасимчук наголосив на всебічності розгляду М.Грушевським історичної еволюції українського народу в усіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному.

Як і решта оглядачів творчого доробку визначного вченого, дослідник зосередився на козакознавчих студіях М.Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру: «Грушевський поставив се історично-суспільне явище

¹³¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. – С.13.

¹³² Там само. – С.9–10.

¹³³ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С.13–42.

(козаччину – В.Т.) на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовим матеріалі, ніж його попередники»¹³⁴. Уся історична праця вченого, підсумовував В.Гарасимчук, стала яскравим явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури.

Загалом нарис львівського учня М.Грушевського підтверджує спостереження дослідників, що в той час В.Гарасимчук був чи не єдиним із представників львівської школи, хто й надалі зберігав беззастережний пієтет до особи вчителя. Ця зрозуміла ідеалізація постаті визначного історика не дозволила дослідникові більш критично поставитися до окремих сторін його творчої спадщини, що, зрештою, було відзначено в історіографічних студіях того часу¹³⁵. Однак можемо стверджувати, що оцінки та спостереження В.Гарасимчука мали помітний вплив на грушевськознавство ХХ ст. та значною мірою не втрачали своєї актуальності й сьогодні.

Сорокаліття літературно-наукової творчості та шістдесятиліття життєвого шляху (1926 р.)

Найбільшою масштабністю серед прижиттєвих ушанувань М.Грушевського був позначений останній з черги – п'ятий – ювілей, що, за задумом організаторів, поєднав у собі сорокаріччя літературно-наукової діяльності (котре припадало на червень 1925 р.) та шістдесятиріччя життєвого шляху. При цьому зауважимо, що в академічному середовищі були плани відзначити сорокаліття літературно-наукової праці М.Грушевського в 1925 р., проте він відмовився¹³⁶. Оскільки на сьогодні перебіг організації ювілею 1926 р. та самі святкові заходи доволі докладно реконструйовано, відсилаємо зацікавленого читача до відповідної літератури¹³⁷, а нижче зосередимося головню на рецепції, котру викликало шістдесятиліття видатного вченого в Україні та за її межами.

Ювілей М.Грушевського був очікуваною подією в культурному житті українців, адже фактично йшлося про перше офіційне вшанування його особи. Патріотична громадськість у персональній даті вченого вбачала свято всієї національної культури, про що свідчили численні інформаційні звіти в тогочасній радянській, західноукраїнській та еміграційній пресі, де оповідалося про хід підготовки до ювілейних заходів¹³⁸.

¹³⁴ *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України. – С.24–25.

¹³⁵ *Багалій Д.* Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // *Червоний шлях* (Харків). – 1927. – №1. – С.215–216.

¹³⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: І: Ювілейні засідання. ІІ: Привітання. – К., 1927. – С.7.

¹³⁷ *Пиріг Р.Я.* Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.55–72; *Шоповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.340–349; *Малик Я.Й.* Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012. – С.47–58.

¹³⁸ Див., напр.: Ювілей акад. М.С.Грушевського // *Пролетарська правда* (Київ). – 1926. – №210. – С.6; До ювілею акад. М.Грушевського // *Там само*. – №218. – С.4; До святкування ювілею М.Грушевського // *Там само*. – №219. – С.5; Виставка праць академіка М.С.Грушевського // *Там само*. – №226. – С.4; Ювілей проф. М.С.Грушевського // *Діло*. – 1926. – №203. – С.4; Ювілей акад. М.С.Грушевського // *Тризуб* (Париж). – 1926. – Ч.47. – С.24–25; До ювілею акад. Грушевського // *Там само*. – Ч.48. – С.27; Ювілей акад. М.С.Грушевського // *Українські вісти* (Париж). – 1926. – №10. – С.3.

Як це вже було в попередніх випадках, і цього разу вшанування М.Грушевського виявило його симпатиків та опонентів. Так, певна частина української інтелігенції, опозиційно налаштована до громадсько-політичної практики визначного історика, у приватний спосіб висловлювалася проти такого святкування. Наприклад, на сторінках свого щоденника тогочасний віце-президент ВУАН С.Єфремов патетично запитував: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлабузництвом, підступними вчинками, інтриганством. [...] Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого»¹³⁹. Подібні оцінки відомий літературознавець висловлював і в тогочасному епістолярії. Так, у листі до Є.Чикаленка йшлося:

«Остання новина у нас – це ювілей Мих[айла] Сергі[йовича]. Знято такий галас і такими непристойними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється ювілей. Видко, на те б'є, що правди не можна сказати, але єсть же історична Немезида, яка не прощає опльовування того, що все ж стоїть твердо. Ну, та побачимо!»¹⁴⁰.

С.Єфремов слушно передбачив, що радянська влада неодмінно намагатиметься використати ювілей М.Грушевського у своїх планах – для подальшого наступу на українську інтелігенцію. Про це свідчили документи радянських партійних органів, де визначалась офіційна позиція та рівень представництва на цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи Києвом та Академією наук; визнати можливою присутність на врочистостях представника Київського окрвиконкому; розмістити на шпальтах комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну та наукову діяльність ученого, представивши його як зміновіхівця, котрий визнав свої помилки і пристав на радянські позиції¹⁴¹. Про виняткову пильність, з якою владні органи стежили за ювілеєм, свідчать також виявлені сучасними дослідниками численні оперативні інформаційні зведення ДПУ, де докладно аналізувався перебіг організації свята й наголошувалося на необхідності контролю за його проведенням¹⁴².

Зрозуміло, що найбільш жваво та масштабно на ювілей М.Грушевського відгукнулися в радянській Україні. Перші оцінки життєвого і творчого шляху ювіляра прозвучали у виступах під час ювілейного засідання в актовій залі Київського університету – тодішнього Київського інституту народної освіти – 3 жовтня 1926 р. У них відбилосся бачення багатогранної діяльності видатного українця з перспективи його складного й діяльного життя. Уже у

¹³⁹ Єфремов С.О. Щоденники: 1923–1929 / Упор. О.С.Путро. – К., 1997. – С.398–399.

¹⁴⁰ Є.Чикаленко, С.Єфремов: Листування: 1903–1928 рр. / Упор. і вступ. ст. І.Старовойтенко. – К., 2010. – С.295.

¹⁴¹ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): 3б. док. і мат. / Упор. Р.Я.Піріг (кер.), Т.Т.Гриценко, О.С.Рубльов, А.А.Соловйова. – К., 1997 – С.70–71.

¹⁴² Пристайко В., Шановал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.38–41.

вступному слові голови ювілейного комітету та прибічника М.Грушевського у внутрішньоакадемічній боротьбі академіка П.Тутківського було відзначено помітне поживалення діяльності академії в галузі гуманітарних наук від часу повернення вченого з еміграції. Промовець також наголосив, що саме ювілярові належить ідея заснування Української академії наук та перші реальні кроки щодо її втілення; у підсумку свого виступу він назвав ученого «найкращою справжньою окрасою і славою Української академії»¹⁴³.

Приблизно в такому ж річищі науково-організаційну діяльність М.Грушевського охарактеризував президент ВУАН В.Липський. Як і його попередник, він підніс фундаментальність творчої спадщини вченого та епохальність його внеску до української культури кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Особливу увагу промовець приділив двом головним студіям ювіляра. «Історія України-Руси», за його словами, «це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів»¹⁴⁴. Свідченням її високого наукового рівня, зауважив В.Липський, стала популярність у середовищі фахівців. Одна лише «Історія України-Руси», на його думку, була б «вічним нерукотворним пам'ятником» дослідникові. Проте разом з «Історією української літератури» та багатьма іншими науковими студіями М.Грушевського дозволяє говорити про нього як про «найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів».

Спеціально на характеристиці історіографічної спадщини ювіляра зупинився Д.Багалій. Привітавши свого колегу від імені харківського наукового осередку, він перейшов до аналізу провідних ідей Грушевського-історика. «Історію України-Руси» харківський учений назвав монументальною синтетичною працею, «що збудована на основі [...] власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів»¹⁴⁵. Відзначивши різноманітні труднощі, що спіткали ювіляра в його праці над створенням синтезу українського минулого, він акцентував на численних новаціях, якими збагатилася вітчизняна історична думка. Стисло виклавши провідні принципи та ідеї історіографічних пошуків ювіляра, харків'янин підніс також суспільно-виховну цінність усієї його творчої діяльності й назагал високо оцінив внесок М.Грушевського в модернізацію української науки та культури.

Від імені ювілейного комітету діяльне життя та наукову творчість М.Грушевського охарактеризував О.Гермайзе. Він влучно змалював головні віхи біографії ювіляра – від київського магістра до радянського академіка, але оминув його політичну діяльність у революційну добу. Окремо промовець зупинився на теоретичних підставах наукових поглядів автора «Історії України-Руси». Підкресливши важливість запропонованої М.Грушевським

¹⁴³ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.7.

¹⁴⁴ Там само. – С.8.

¹⁴⁵ Там само.

історичної схеми для перегляду усталеного погляду на східноєвропейське минуле, О.Гермайзе наголосив на фундаментальності його наукової спадщини, яка дала можливість сучасникам синтетично поглянути на більшість сюжетів українського минулого та перетворила дослідника на фігуру «всесвітнього вченого»¹⁴⁶. Не менш високо доповідач оцінив науково-організаційну роботу академіка, котра, попри складні обставини, виявилася надзвичайно плідною як на галицькому терені, так і в Наддніпрянській Україні. Провідною рисою творчої особистості Грушевського-історика доповідач назвав «грандіозну синтетичність» – рідкісне поєднання в одній особі талантів історика-економіста, літературознавця, соціолога й дослідника первісної культури. Не оминув також О.Гермайзе громадського резонансу всієї діяльності ювіляра, підкресливши її соборне значення.

На львівському періоді життя та творчості М.Грушевського у своєму виступі зосередився колишній його університетський вихованець ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В.Геринович. Він змалював складні обставини реалізації вченим високої місії, покладеної на нього керівниками Старої Громади, узагальнено схаактеризував здобутки науково-організаційної та науково-дослідної діяльності академіка на галицькому терені. Як і більшість промовців, В.Геринович у завершальних словах назвав роботу історика епохальною для поступу вітчизняної культури¹⁴⁷.

Рівень представництва й форму вшанування М.Грушевського зазбручанськими українцями було визначено на засіданні виділу НТШ. У вересневому протоколі 1926 р. ішлося: «З нагоди 60-літнього ювілею проф. Мих. Грушевського, що відбудеться 3 жовтня, рішено: а) післати до нього адресу від виділу і від секції; б) справити срібний вінець; в) вислати делегацію в особах: т. голови К.Студинського і д-ра Свенціцького»¹⁴⁸. Уповні очікувано, у своїх виступах вони відзначили потужний вплив різнопланової праці ювіляра на модернізацію всіх галузей життя західноукраїнських земель. При цьому особливий акцент було зроблено на соборницьких зусиллях М.Грушевського, спрямованих на те, аби штучно поділені кордонами частини одного національного тіла врешті об'єдналися.

Від імені інтелігенції сусідніх народів М.Грушевського вітали ректор Мінського університету В.Пічета та представник Литовського університету Ю.Іонінас. В їхніх виступах поставав образ видатного сина свого народу, справжнього символу українства. Тож і побажання, висловлені ювілярові, стосувалися подолання українцями історичних перешкод на шляху до повної реалізації свого національного «я».

Урочистими за тональністю, але дещо відмінними за висловленими оцінками стали виступи представників партійних і радянських органів – О.Левицького, М.Барана, П.Любченка. На відміну від більшості доповідачів вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра

¹⁴⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: І: Ювілейні засідання. ІІ: Привітання. – С.18.

¹⁴⁷ Там само. – С.20–23.

¹⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.210 зв.

до скарбниці національного культурного та наукового життя. Партійні функціонери не оминули пригадати М.Грушевському його перебування «у великій класовій борні по той бік барикади» – головування у Центральній Раді та неприхильну позицію щодо встановлення більшовицької влади в Україні. До такого «помилкового висновку» та «помилкового кроку», зазначали вони, ученого привела «відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного»¹⁴⁹. Сприйнявши повернення його в радянську Україну як визнання помилковості власних дій, відкинувши «буржуазну» тезу про аполітичність науки, доповідачі відверто висловили очікування партійної верхівки країни – «знищити неясність» у взаєминах зі владою, щиро стати на радянські позиції та з класових марксистських засад переосмислити зроблене і творити далі в новому річищі. Саме на цих побажаннях радянських функціонерів, підкреслюючи їх аж ніяк не випадковий характер, сконцентрувала свою увагу партійна преса, описуючи перебіг київських урочистостей¹⁵⁰.

У виступах інших доповідачів та у виголошених привітаннях також акцентувалося на фундаментальності й епохальності наукової, організаційної, суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, віддавалося належне його працьовитому життю та жертвовому подвигу для українського народу. У такому ж дусі визнання значущості внеску творчої спадщини автора до скарбниці європейської й української науки з акцентом на тих чи інших її аспектах було складено численні привітання, які надійшли на адресу ювілейного комітету від багатьох культурних і дослідних установ України, інших республік СРСР, а також з країн Європи та Америки. При цьому у привітаннях від української сторони зазвичай йшлося про національно-консолідуюче значення діяльності М.Грушевського, закордонні ж представники наголошували на його науково-академічних здобутках. Немало було й персональних ювілейних адрес від українських і зарубіжних діячів, у тому числі таких учених того часу, як Я.Бідло, О.Геч, П.Дамбковський, П.Буає, М.Мурко та ін.¹⁵¹ Ці привітання часто були сповнені цікавими особистими рефлексіями щодо особи ювіляра та його творчості, спогадами про обставини знайомства, співпраці.

Серед вітальних листів були й телеграми від опонентів ученого з національно-демократичного табору (наприклад В.Винниченка, М.Шаповала), котрі, попри гостроту особистого конфлікту з М.Грушевським, стали над взаємними образами й віддали належне здобуткам працьовитого ювіляра. Частина виголошених під час ювілейних врочистостей промов згодом опублікували в розширеному вигляді¹⁵².

Київське свято, поряд з офіційною частиною, мало й менш знану для дослідників неофіційну складову – урочистий банкет у готелі «Континенталь»,

¹⁴⁹ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.13.

¹⁵⁰ Ювілей академіка М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №230. – С.5.

¹⁵¹ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.43–142.

¹⁵² Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217; Гермайзе О. Ювілей української історичної науки // Життя й революція (Київ). – 1926. – №20. – С.93–99.

котрий розпочався о 19 год. 30 хв. За інформацією сексотів органів держбезпеки, улаштувався він «приватним чином», учасники повинні були зробити грошовий внесок у розмірі 5 руб.¹⁵³ Своїми враженнями від заходу поділилася його очевидець – Н.Полонська-Василенко:

«О 7-й год. вечера того ж дня був пишний банкет з концертом ліпших музичних сил Києва в ліпшому готелі Києва “Контіненталь”. На цей банкет покладали найбільші надії організатори свята. В назначену годину зібралися гості й відчули якусь тривогу серед родини Грушевських і членів комітету. Всі про щось таємничо переговорювалися, бігали до телефону, поверталися з неспокійними, схвильованими обличчями. Прошла година, півтори... Нарешті запросили до залі, де стояли столи “покоем”, і гості почали розшукувати свої місця, позначені картками. І тоді виявилася сумна картина: на вузькому кінці “покою” були позначені місця для родини Грушевських і членів партії й уряду: жоден з них не прийшов. Розгублені члени комітету не знайшлися перекласти своєчасно картки до того столу й виявилось, що М.С.Грушевський, його дружина, донька, брат залишилися самі серед порожніх приборів... Ніхто з них не зміг опанувати собою й бенкет більше нагадував похоронний стіл, ніж ювілейне свято. Цей вечір ясно показував Грушевському, що в советських умовах він не більше за мурина, який виконав свою справу, а далі він вже не потрібний»¹⁵⁴.

Усеукраїнський резонанс ювілею М.Грушевського, істинний масштаб його наукового та громадського авторитету промовисто засвідчив також і той факт, що через тиждень після київського святкування врочисті академії пройшли в інших українських наукових центрах – Харкові, Кам'янці-Подільському, Одесі. Виголошені на них доповіді висвітлювали різноманітні аспекти життєвого та творчого шляху ювіляра¹⁵⁵. Про дійсну широту розмаху вшанування визначного вченого, зацікавленість суспільства перебігом святкових заходів свідчили й рясні інформаційні повідомлення про них в українській пресі як з обох боків Збруча, так і в еміграції¹⁵⁶.

Крім виступів на київському святі, радянські функціонери окреслили своє ставлення до ювіляра також у низці статей на шпальтах партійної періодики. Як уже згадувалося, оцінку канву цих дописів було наперед визначено відповідною постановою політбюро ЦК КП(б)У, в якій задавався ракурс

¹⁵³ ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.357. – №12. – Арк.1.

¹⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.48.

¹⁵⁵ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.38–39.

¹⁵⁶ Ювілей акад. М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №228. – С.6; Святкування ювілею акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.115–116; Свято української культури: Величавий ювілей проф. М.Грушевського (Власна телеграма) // Діло. – 1926. – Ч.223. – С.4; Ювілей М.Грушевського // Новий час (Львів). – 1926. – Ч.70. – С.5; Михайло Грушевський // Там само. – Ч.72. – С.1; Студинський К. Вражіння з побуту на Великій Україні // Там само. – Ч.78. – С.2; Величавий ювілей проф. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч.73. – С.4; До ювілею акад. М.Грушевського // Там само. – Ч.74. – С.4; Ювілей М.С.Грушевського // Українські вісти. – 1926. – №12. – С.2; До ювілею академіка Грушевського // Там само. – №13. – С.2.

висвітлення наукової діяльності ювіляра як «дрібнобуржуазної», що й призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що саме вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади¹⁵⁷. Зі згаданих позицій сорокалітню діяльність М.Грушевського охарактеризував І.Лакиза, розвинувши тези, висловлені радянськими функціонерами під час київського святкування. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, науково-організаційній та громадсько-політичній ниві, І.Лакиза зазначив: «В особі М.С.Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії України, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав маловідомі історичні джерела»¹⁵⁸. Не оминув автор статті і теоретико-методологічних підстав наукової творчості ювіляра, підкресливши, що вони властиві західній моделі науки. Доводячи останню тезу, він указав на співзвучність поглядів М.Грушевського з теоретичними настановами школи Е.Дюркгайма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога.

Далі І.Лакиза критично висвітлив громадсько-політичну діяльність М.Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той «своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітниче-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя»¹⁵⁹. Цей життєвий вибір ученого, наголосив автор, виявився природним для «дрібнобуржуазної інтелігенції», «типовим представником» якої нібито був і М.Грушевський. Утім ціною жорстокого життєвого досвіду та радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нариса, видатний історик повернувся до роботи в радянській академії, «маючи всі можливості працювати, як учений, на користь українських робітниче-селянських мас». Цитуючи уривок із виступу П.Любченка на київському святі про необхідність «знищити неясність» у взаєминах історика та радянської влади, підкресливши неможливість історичної науки бути відстороненою в умовах диктатури пролетаріату, І.Лакиза побажав ювілярові якомога швидше зрозуміти і сприйняти радянські умови, пов'язати свою роботу з тими завданнями, що «стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом». Лише за цієї умови, зауважив він, М.Грушевський отримає владну підтримку й зможе плідно працювати.

Значно критичніше життєвий і творчий шлях М.Грушевського було висвітлено на шпальтах «Пролетарської правди» у статті П.Кулиниченка. Допис містив стислі біографічні відомості та невеликий, проте принципово-критичний огляд політичної і наукової діяльності М.Грушевського. В очах партійного публіциста політична діяльність науковця була «дрібнобуржуазною», «націоналістичною» й «антинародною». Ці тези автор розкриває на тлі всієї епохи

¹⁵⁷ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського. – С.70.

¹⁵⁸ Лакиза І. Михайло Сергійович Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.101.

¹⁵⁹ Там само. – С.102.

революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений виявився серед тих, котрі «не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу»¹⁶⁰. Вочевидь суперечачи логіці та хронології історичних подій, П.Кулиниченко зазначав, що М.Грушевський «став на чолі Центр[альної] Ради, що була організатором і фортецею цього дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що призвела до окупації з боку німецьких імперіялістів радянської (?) України».

Грушевського-історика партійний дописувач характеризує як плідного дослідника та видатного збирача джерельних матеріалів, утім стверджував, що його «історична концепція і метода [...] є характерна для буржуазної історичної науки»¹⁶¹. «Наш метод, – писав П.Кулиниченко, – інший, це метод Маркса і Леніна». Цим методом, наголошував він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, тож перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Єдиний позитив, який зауважував автор у М.Грушевського, полягав у його рішучому неприйнятті Празького наукового з'їзду¹⁶², він вітав видатного вченого лише з його відходом від тієї частини «так званих українських діячів, що ще й досі мріють про ліквідацію радянської влади». Ця стаття, усупереч традиції ювілейних публікацій, промовисто засвідчила істинне ставлення комуністичної влади не лише особисто до М.Грушевського, а й до всього некомуністичного українства та загалу української національної інтелігенції, водночас визначивши межі та характер її наукової діяльності – переписувати історію України в марксистсько-ленінському дусі. Ідеологізовано-заангажований зміст цієї статті критично сприйняла українська патріотична преса, де емоційні тези радянського публіциста було протиставлено значно більш виваженим оцінкам світової громадськості¹⁶³.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулася українська громадськість і поза межами УСРР. На галицьких теренах національна преса у дні святкувань вийшла з відповідними дописами, в яких найбільше уваги було приділено характеристиці наукового доробку видатного вченого. Особливістю ювілейних публікацій, що з'явилися на шпальтах західноукраїнських газет, стало зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя та діяльності історика. У день київського святкування «Діло» на своїх шпальтах опублікувало розлогу статтю В.Дорошенка під промовистою назвою «Всеукраїнське свято». Автор наголосив, що працьовите та жертвне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на «радісний день для цілої соборної України». Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зазначав, що його ім'я ще з початку ХХ ст. стало синонімом усього українського національно-визвольного руху. Цьому передусім прислужилася послідовно пропагована М.Грушевським у творчості та втілювана в конкретних справах ідея соборності

¹⁶⁰ Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Пролетарська правда. – 1924. – №228. – С.2.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Ідеться про І український науковий з'їзд на чужині – форум українських науковців в екзилі, що відбувся у Празі 3–7 жовтня 1926 р.

¹⁶³ [Жук А.]. Ювілей академіка М.Грушевського: Надіслана кореспонденція // Рада. – 1926. – Ч.77. – С.1. Авторство статті встановив І.Гирич.

всіх українських земель, якій він присвятив своє життя. В.Дорошенко підкреслював, що всеукраїнство – «це ідея жива й відома, яку її носії і визнавець здійснював у практичній, живій житті з незломною волею, енергійно й послідовно»¹⁶⁴.

Далі автор стисло зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював епохальність науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові – як на терені НТШ, так і в університеті. Розгорнута видатним істориком науково-дослідна та видавнича праця, формування наукової школи з числа здібної української університетської молоді дали йому підстави писати про М.Грушевського як творця української науки в Галичині. Та найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно називав працю ювіляра над «Історією України-Руси», відзначаючи її важливе національне, наукове й виховне значення. В.Дорошенко охарактеризував також різноманітні аспекти просвітницької та суспільно-політичної діяльності видатного вченого в Галичині. Усе це дало йому підстави стверджувати співмірність ролі М.Грушевського в розвитку галицького українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисом образно назвав ювіляра «Михайло Галицький 2-й». Далі В.Дорошенко стисло-аналітично схарактеризував головні здобутки наступних періодів життя вченого, звертаючи увагу читача на соборницьку домінанту всієї його діяльності. Завершувався нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвовну працю від імені всієї західноукраїнської громадськості, висловлювалося переконання в тому, що саме цей заслужений діяч на полі україністики повинен очолити найавторитетнішу вітчизняну наукову інституцію – Академію наук.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського розлогою статтею й львівська «Рада». Її автор А.Жук стисло та водночас доволі влучно змалював головні віхи його життя, праці. Завдячуючи природним талантам і прихильним життєвим обставинам, що вможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, стверджував автор, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові та громадсько-політичні плани, перетворивши українство на потужне явище європейського культурного й політичного життя початку ХХ ст. Плідна наукова праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям першу повну історію, що вказала західному світу на існування одного з найбільших слов'янських народів. А продумана популяризаторська робота серед широких українських мас сприяла значному зростанню національної самосвідомості, що яскраво проявилось в роки революції.

Не менш епохальною, на переконання А.Жука, для українства була суспільно-політична діяльність М.Грушевського, вінцем котрої стало обрання його головою відновленої національної держави. Ця самовіддана та безкорислива праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його «знаменем демократичного українства»¹⁶⁵. Тому ювілей М.Грушевського,

¹⁶⁴ Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – Ч.218. – С.2.

¹⁶⁵ А.Б. [Жук А.]. Михайло Грушевський: З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Рада. – 1926. – Ч.71. – С.1.

наголошував автор, є загальнонаціональним святом, – не тільки культурним, а й політичним, – адже його різнобічна праця значною мірою спричинилася до політичного відродження народу. Однак, попри виразне захоплення постаттю ювіляра, у статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації М.Грушевського. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., котра плекала ілюзії щодо російської демократії. Наприкінці статті, побажавши ювілярові довгих і плідних літ праці на користь рідної землі, автор узагальнював: «Шістьдесят літ життя і сорок літ безперестанної, кольосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що розеднює наш нарід. Є ця праця символом і заповідю єдності нашого народу»¹⁶⁶.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітницькі, суспільно-політичні та наукові часописи, що виходили в Галичині. На їх шпальтах, поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого, відповідно до тематичної специфіки, акцентувалася увага на тих чи інших аспектах його діяльності. Наприклад львівський педагогічний журнал «Народня просвіта» зосередився на культурно-просвітній і науково-популяризаторській праці М.Грушевського переважно львівської доби¹⁶⁷. Наукову ж діяльність ювіляра найґрунтовніше висвітлив «Літературно-науковий вістник». Автором відповідного нарису виступив один із найталановитіших львівських учнів М.Грушевського М.Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М.Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. «Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М.Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С.Грушевського»¹⁶⁸.

Головну працю свого вчителя дослідник характеризував як новаторську, що вперше дала цілісний і всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М.Кордуба насамперед називав оригінальність, котра полягала у самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Творча особистість учителя поставала для дослідника як унікальне поєднання талантів історика-аналітика й синтетика. Іншою примітною рисою «Історії України-Руси» для М.Кордуби була самобутність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нариса називав її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М.Грушевського поставала

¹⁶⁶ А.Б. [Жук А.]. Михайло Грушевський... – С.2.

¹⁶⁷ Дорошенко В. Михайло Грушевський // Народня просвіта. – Ч.5/8. – Л., 1926. – С.121–123.

¹⁶⁸ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – Т.ХСІ. – Л., 1926. – С.347–348.

водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що «стоїть на висоті свого завдання». Ілюструючи суспільну затребуваність у наукових студіях ученого, М.Кордуба писав про їх переклади іншими мовами, передусім російською, говорив про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, стали праці М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого кола читачів, вони містять оригінальний погляд на минуле людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливість статті М.Кордуби – його посилена увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважував, що до феноменів духовного життя українського народу, утіленого у слові, автор підходив передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджував М.Кордуба, має також соціологічна студія М.Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій, і величезна читаність дають авторові спроможу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів». Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважував, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського»¹⁶⁹.

Ювілей М.Грушевського знайшов свій змістовний відгук і у середовищі української еміграції. Нечисленні симпатичні вченого навіть улаштовували своєрідні академії, на яких популяризували спадщину київського академіка. Так, співробітник М.Грушевського з передвоєнних часів Ю.Тищенко, маючи на меті вшанувати свого старшого колегу, на зібраннях української громади у Празі та в Подєбрадах прочитав реферат «Академік М.С.Грушевський як організатор наукової і культурно-національної праці на Україні»¹⁷⁰.

Гучною була реакція на київське свято й на шпальтах української емігрантської періодики, давши імпульс для нового осягнення життєвого та творчого шляху М.Грушевського. Воно відбувалося на тлі ідеологічних дискусій, що точилися у середовищі еміграції, а висловлені оцінки відбивали світоглядні та політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Тут яскравим прикладом слугує публіцистика українських вигнанців у Парижі. Так, прорадянські за спрямуванням «Українські вісти», які видавав І.Борщак, відреагували на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. У ній автор коротко змалював головні віхи творчого шляху та суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби його життя. Найбільшим творчим здобутком ювіляра І.Борщак справедливо назвав створення ним «Історії України-Руси», що стала солідним підґрунтям українознавства перших десятиліть ХХ ст.

¹⁶⁹ Там само. – С.356.

¹⁷⁰ Листування Михайла Грушевського. – Т.6. – С.378.

Не менш важливою автор уважав науково-популярну працю видатного вченого, яка мала потужний виховний вплив на українські маси.

Торкнувся І.Борщак і світоглядних засад діяльності ювіляра, процитувавши вислів останнього з публіцистики еміграційного часу про безперечне визнання «інтересу трудового народу» головним критерієм історичної еволюції. Цим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого в радянську Україну, хоча про саму рееміграцію не було згадано. Епохальність і різнобічність діяльності М.Грушевського на терені українства, наголошував І.Борщак, надавала його святу всеукраїнського звучання: «Бо діяльність шановного ювілянта це – ціла доба і доба незвичайна в історії національно-культурного відродження України»¹⁷¹. У наступних числах «Українські вісти» продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти творчих пошуків М.Грушевського. Цікавою за постановкою проблеми, наприклад, була стаття І.Мозалевського про внесок видатного вченого у студіювання та відродження української графіки¹⁷².

Зовсім інші оцінки діяльності М.Грушевського в контексті його ювілею прозвучали зі шпальт петлюрівського «Тризуба». Певне уявлення про зміст цих публікацій дають уже їх назви – «Замість привітання на ювілей» і «Рабська психика». Автори, обійшовши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками та повернення в радянську Україну. Київському святкуванню протиставлялося проведення в той час Празького наукового з'їзду¹⁷³, що було представлено як дійсне торжество української науки. Змальовуючи перебіг київських урочистостей, дописувачі акцентували присутність там радянських функціонерів; карикатурно зображували поведінку ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання та нарікання з боку малограмотних представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, що перебуває в полоні проросійських ілюзій. З огляду на сказане й оцінки київського свята були відверто негативними: «І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу»¹⁷⁴. Необ'єктивність і надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили «Українські вісти», протиставивши їм відгуки на ювілей М.Грушевського в українській та європейській пресі¹⁷⁵.

¹⁷¹ І.Б. [Борщак І.]. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – 1926. – №11. – С.1.

¹⁷² Мозалевський І. Ідеолог відродження української графіки: Академик проф. Мих. Грушевський // Там само. – С.3.

¹⁷³ Див. прим.162.

¹⁷⁴ Роман В. Рабська психика // Тризуб (Париж). – 1926. – Ч.50. – С.12. Див. також: Бережний В. Глас вопіючого... // Там само. – Ч.47. – С.8–14; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Там само. – Ч.48. – С.8–9.

¹⁷⁵ Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М.Грушевському // Українські вісти. – 1926. – №12. – С.3.

Як про особисту трагедію М.Грушевського, про відзначення його ювілею у загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної Ради не так давно вів запеклу боротьбу, писала й празька еміграційна періодика. Повернення вченого в УСРР трактувалося як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності – праці духовного лідера свого народу (котрим, як зазначалося, М.Грушевський був на початку ХХ ст.), але й наукової творчості, в якій усебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище історика в радянській Україні було образно представлене як нелюдські моральні тортури в більшовицькому пеклі, на які М.Грушевський добровільно себе прирік за примарну можливість культурної праці. З особливим обуренням було сприйнято характер виступу на київському святі П.Любченка, за іронічним виразом В.Винниченка – «хлоп'яти у жовтих чобітках» часів Центральної Ради, в якому радянський функціонер нахабно повчав заслуженого діяча українства: «От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його, на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно хоч в стані перерахувати те, що професор написав?»¹⁷⁶.

Відгукнулися на ювілей М.Грушевського й представники західноєвропейського наукового світу. Найбільше про свято видатного українця писали чеські науковці. Розлога, прикрашена портретом ювіляра стаття відомого славіста Я.Бідла з'явилася на шпальтах знаного своїми слов'янськими симпатіями чеського щоденника «Prager Presse»¹⁷⁷. У його нарисі охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність вченого, з особливим наголосом на здобутках львівської доби. Докладніше чеський автор зупинився на «Історії України-Руси», яка, за його словами, «належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»¹⁷⁸. Для Я.Бідла головна праця ювіляра – це твір, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлене не банальне змалювання політичної історії, а цілісний образ минулого культури, в якому політична складова є тільки одним із сюжетів. Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М.Грушевського дослідник називав п'ятий і шостий томи його великої праці. Саме тут найбільш талановито змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто у часи активного творення української нації.

«Грушевський, – наголошував чеський дослідник, – що написав свою працю в національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився у цілому об'єктивним істо-

¹⁷⁶ Н.Г. [Григор'єв Н.]. На сковороді // Нова Україна (Прага). – 1926. – Жовтень. – С.70–71.

¹⁷⁷ Див. докл.: Гехтер М. «Prager Presse» и её служение славянскому делу // Славянская книга. – Май – июнь. – Прага, 1926. – С.207–214.

¹⁷⁸ Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse (Prag). – 1926. – №267. – S.5.

риком. І саме ця його об'єктивність спричинює те, що фахівець, який хоче якомога докладніше пізнати історію українського народу, приходить зі студією «Історії» Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, що їх вони замешкують»¹⁷⁹.

У цьому сенсі Я.Бідло порівнював «Історію...» М.Грушевського з працею Ф.Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написано в патріотичному дусі та водночас вони засновані на суворій об'єктивності й відповідають усім науковим вимогам. Тому для чеського професора не дивно, що «Історія...» М.Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Я.Бідло переконаний, що було б вдячною темою порівняти М.Грушевського з Ф.Палацьким також і з погляду їхнього внеску в організацію «наукового верстата». Адже українському вченому завдячує і НТШ у Львові, і ВУАН у Києві своєю визначною діяльністю на полі науки.

Коротко змалювавши політичну діяльність М.Грушевського у часи української державності (оцінювати її, як уважав Я.Бідло, передчасно), дослідник ставив у заслугу йому факт повернення в радянську Україну, де знаний історик узявся до організації наукової праці в дуже складних матеріальних обставинах. Автор стверджував, що достатньо імпонуюче в науковому плані виглядає відновлена «Україна», а також дуже цінна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов для наукової праці, Я.Бідло резюмував:

«Значення й заслуги Грушевського оцінено у Чехословаччині вже давно (1914 р.), коли його іменовано закордонним членом Королівського чеського наукового товариства. У 1919 р. Грушевський став членом Чеської академії наук і мистецтв. Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, уже не раз друкована «Ілюстрована історія України» з'явилася також чеською. Для взаємовідносин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно»¹⁸⁰.

Щира симпатія, з якою написано ювілейний нарис Я.Бідла, викликала вдячний відгук його українського колеги, котрий назвав статтю з «Prager Presse» «одною з найкращих, які мені довелося побачити»¹⁸¹.

Розлогим матеріалом на ювілей М.Грушевського відгукнувся й чеський славістичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нарису – Ф.Тіхий – зауважував, що після смерті Лесі Українки та І.Франка саме М.Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий і творчий шлях ювіляра, дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже

¹⁷⁹ Bidlo J. Michajlo Hruševskij. – S.5.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка-2000. – Вип.29/30. – К., 1999. – С.25.

саме тоді вчений розгорнув «подиву гідну різнобічну діяльність»¹⁸². «Історію України-Руси» Ф.Тіхий характеризував як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав змогу М.Грушевському посісти почесне місце в пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник результативну діяльність ювіляра також і в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сукупно вся ця праця видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, як стверджував чеський учений, назвати його «батьком свого народу».

Змалювавши широту наукових зацікавлень М.Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф.Тіхий указав на внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків – як на сторінках його синтетичних розробок, так і у спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я.Бідлом, і від імені чеської наукової громадськості побажав М.Грушевському сили й енергії для нових творчих здобутків, а також довгих років життя, щоб дочекатися наслідків своєї праці¹⁸³.

Короткими інформаційними повідомленнями на ювілей М.Грушевського відгукнулися й інші провідні славістичні часописи. Так, на шпальтах французького «Revue des Études Slaves»¹⁸⁴ та італійського «Rivista di letteratura slave»¹⁸⁵ йшлося про вагомість наукового внеску видатного вченого у славістичні студії, передусім, зрозуміло, в україністику. Висловлювалися слова щирої вдячності за його невтомну працю на полі європейської культури. У невеликому нарисі про ювіляра італійський славіст Е. Ло Гатто підкреслив фундаментальність внеску М.Грушевського в чимало галузей україністики, а також згадав про його плідну науково-організаційну діяльність, котра найбільшого розмаху набула на терені НТШ, перетвореного завдяки діяльній праці його голови на «некороновану» Академію наук¹⁸⁶. Зацікавленість західних славістів ювілеєм М.Грушевського підтверджувалася також тим фактом, що на шпальтах провідних славістичних часописів було вміщено докладні огляди присвячених події видань. Наприклад А.Мартель, реферуючи книгу «Ювілей академіка М.С.Грушевського», зауважив, що вона «виявляє захоплення та вдячність ученого світу перед істориком, котрий так добре прислужився науці та є прикладом для всіх учених-славістів»¹⁸⁷.

Відзначення ювілею М.Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому та громадському середовищі не лише України, але й далеко за її межами, дійсно ставши, за словами самого

¹⁸² *Tichý F.* Michajlo Hruševskýj // *Slovanský Přehled*. – Ročník XVIII. – Praha, 1926. – S.643.

¹⁸³ *Ibid.* – S.645.

¹⁸⁴ *Le Secrétaire la Rédaction: Chronique: informations* // *Revue des Études Slaves*. – Tome sixieme. – Paris, 1926. – P.164.

¹⁸⁵ *E.G.L. [Lo Gatto E.]* Michajlo Hruševskýj // *Rivista di letteratura slave*. – Anno primo. – Roma, 1926. – P.510.

¹⁸⁶ *Ibid.*

¹⁸⁷ *Martel A.* Chronique // *Revue des Études Slaves*. – Tome septième. – Paris, 1927. – P.132. Див. також: *Chronique: publications* // *Ibid.* – Tome huitième. – Paris, 1928. – P.276.

ювіляра, святом всього українства¹⁸⁸. Це, вочевидь, суперечило планам радянських функціонерів усіляко применшити громадський резонанс ювілею і знизити рівень представництва на ньому. Усе це, поряд із достойною, гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів'я на її адресу, мало наслідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Це оперативно відбилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У наприкінці жовтня 1926 р., де було вирішено «в світлі нових фактів» порушити питання про М.Грушевського як президента Академії наук¹⁸⁹.

Уже до кінця ювілейного року значно зросла критичність в оцінках творчої спадщини академіка на шпальтах партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу «Життя й революція» вийшла стаття П.Любченка під характерною для того часу назвою. Автор рішуче закидав М.Грушевському «дрібнобуржуазність», яка полягала в розумінні селянської верстви як націєутворюючої та головного об'єкта наукових студій; «користування з “теорії” безбуржуазності української нації»; намагання реставрувати «політичну течію буржуазної демократії» та ін.¹⁹⁰ П.Любченко, на противагу академіку, акцентував провідну роль пролетаріату в національно-визвольній боротьбі з царатом. Безапеляційність критики своєї наукової діяльності М.Грушевський сприйняв болісно, що було відзначено у зведеннях ДПУ¹⁹¹.

Ще рішучіше в листопаді ювілейного року з критикою всієї творчої спадщини М.Грушевського виступив тодішній народний комісар освіти УСРР О.Шумський. Його доповідь на зборах партосередку наркомату, пізніше надрукована на шпальтах «Більшовика України», присвячувалася питанням ідеологічної боротьби. Критику наркома було спрямовано на розвінчання М.Хвильового та неокласиків – на літературному, а М.Грушевського – на науковому «фронтах». Не шкодуючи лайливих епітетів для розправи з письменниками, він накинувся з вульгарною критикою й на академіка з приводу його статті, приуроченої до п'ятдесятиліття Емського указу. У ній М.Грушевський писав, що внаслідок революційних перетворень «дзвін» антиукраїнства було «затоплено», проте його приглушене звучання й надалі чути час від часу. Так учений відреагував на виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на сесії ЦВК, які у своїх промовах критикували розмах і темпи українізації. Рясно цитуючи уривки зі статті М.Грушевського, О.Шумський кваліфікував окремі її тези як «шовіністичні», а всю загалом – як «неприпустимий наклеп на радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів»¹⁹².

¹⁸⁸ До ювілею академіка М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №233. – С.6; Отвертий лист акад. М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня // Новий час. – 1926. – Ч.78. – С.6.

¹⁸⁹ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей М.Грушевського. – С.86.

¹⁹⁰ Любченко П. Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – №12. – С.75–88.

¹⁹¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.49–50.

¹⁹² Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.16.

Висловивши свої сумніви у щирості запевнень видатного вченого співпрацювати з радянською владою, автор показав ідейну єдність творчості академіка та «неокласиків»: «Чого не договорив в поезії М.Рильський, те ясно договорив акад. Грушевський в його одвертій листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року»¹⁹³. Зауважимо, що після повернення М.Грушевського на Батьківщину виступ О.Шумського став першим настільки безоглядним політичним шельмуванням ученого. Як відзначають сучасні грушевськознавці, цей виступ не лише відображав ставлення до академіка з боку вищого партійно-державного керівництва, але й був спробою самого наркома освіти виправдатися перед союзним центром за «прорахунки» у проведенні українізації, які врешті й призвели до зняття його з посади¹⁹⁴.

Про справедливість цієї думки свідчить і критична стаття наступника О.Шумського в наркоматі – М.Скрипника, надрукована в тому самому числі «Більшовика України». У редакційній примітці до публікації вказувалося, що редакція журналу цілком погоджується з наведеною критикою О.Шумського. У статті піддавалась обструкції діяльність наркомату та його голови у сфері культурної політики. Віддавши належне О.Шумському за «викриття» М.Грушевського та неокласиків, М.Скрипник зауважував, що той у своїй доповіді занадто захопився розвінчанням творчості академіка, замість того, щоб присвятити гідну увагу пролетаріату як активному чиннику культурного процесу в Україні¹⁹⁵. Це було невипадково: в намаганні влади реорганізувати ВУАН учений надалі залишався найкращою перехідною фігурою на посаду її президента, що й було відображено в березневому 1927 р. рішенні ЦК КП(б)У¹⁹⁶. «Маятник симпатій, – як зазначає Р.Піріг, – цього разу колихнувся в його бік. Востаннє»¹⁹⁷.

Відзначення шістдесятиліття М.Грушевського продемонструвало як його авторитет у науковому середовищі, так і добрі інтелектуальні кондиції самого ювіляра, підтверджені в наступні роки вагомими творчими результатами. Тож уповні очікувано академічна громадськість готувалися до відзначення наступної круглої дати у житті М.Грушевського – сімдесятиріччя. Ніхто не розраховував на різкий поворот радянської системи в бік безоглядного терору проти своїх громадян, як і на трагічний епілог долі великого вченого. Розгубленість сучасників від такого розвитку подій у своїй меморіальній студії про давнього приятеля змалював Я.Бідло, зазначивши, що замість ювілейної статті з приводу недалекого 70-річчя М.Грушевського він змушений писати некролог на його передчасну смерть, яка стала болісною втратою для всієї слов'янської науки¹⁹⁸.

¹⁹³ Там само. – С.19–20.

¹⁹⁴ Див. докл.: Піріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.68–72.

¹⁹⁵ Скрипник М. Хвильовизм чи шумскізм? // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.36.

¹⁹⁶ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про Академію наук // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): 36. док. і мат. – С.95.

¹⁹⁷ Піріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.72.

¹⁹⁸ Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj // Slavische Rundschau (Prag). – 1935. – Jg.7. – S.62.

Підсумовуючи огляд ювілейної грушевськіани, насамперед відзначимо її розлогість і багатоформатність: поза сумнівом, жоден інший український учений і громадський діяч того часу не здобувся на таку прискіпливу увагу з боку сучасників. Також укажемо на суголосність ювілейних характеристик загальним оціночним тенденціям грушевськознавчого дискурсу в першій третині ХХ ст.: найбільш значущими в очах дописувачів виявилися соборницькі зусилля видатного вченого, а також творення ним національної історичної метрики. Попри згадану в передмові до цієї статті специфіку ювілейних текстів, сучасники М.Грушевського, відгукуючись на його святкові дати, не тільки виокремлювали видатні здобутки, але й не приховували болючих прорахунків, у першу чергу – поразку політики Центральної Ради та спроби порозуміння з більшовиками. Назагал в оцінках із нагоди ювілеїв М.Грушевського сфокусовалося ставлення й до виплеканої ним історіографічної традиції, і до сповідуваної громадсько-політичної практики. Усе це актуалізує потребу виявлення та перевидання ювілейної грушевськіани з метою удоступнення її сучасним дослідникам.

The article is dedicated to the reconstruction of jubilee Hrushevs'kyi studies of the first third of 20 ct. It has been revealed that Hrushevs'kyi's contemporaries celebrated the anniversaries of renowned scholar five times. In addition, the process of preparation and conduction of jubilee events has been restored. Besides, the attitude of versatile ideological and party groups to these anniversaries has been cleared out. The article concluded about historiographical reception caused by these events.

Keywords: *Hrushevs'kyi, anniversaries, celebration, Hrushevs'kyi studies, reception.*

